

Centre for Economic and Regional Studies of the Hungarian
Academy of Sciences – Institute of World Economics
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 124.

2018. április

Szunomár Ágnes

GAZDASÁGI CSODÁK / GAZDASÁGI CSAPDÁK

KÍNAI NÖVEKEDÉSI KILÁTÁSOK A JAPÁN ÉS

A DÉL-KOREAI PÉLDA TÜKRÉBEN

MTI

Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 124. (2018) 1–42. 2018. április

Gazdasági csodák / gazdasági csapdák Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

szerző:

Szunomár Ágnes

*tudományos munkatárs,
a Fejlődés-gazdaságtani Kutatócsoport
vezetője*

Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

email: szunomar.agnes@krtk.mta.hu

Minden itt kifejtett vélemény és következtetés a szerző sajátja, mely nem minden esetben tükrözi a Világgazdasági Intézet, illetve a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont kutatóinak véleményét, vagy a Magyar Tudományos Akadémia álláspontját

ISBN 978-963-301-665-7

ISSN 1417-2720

Gazdasági csodák / gazdasági csapdák

Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében¹

Szunomár Ágnes²

Összefoglaló

A 20. század második felében gyors gazdasági növekedést produkáló ázsiai és latin-amerikai fejlődő országok jelentős része a kezdeti sikerek után fejlődésében megrekedt, növekedése stagnált: nem tudta kezelni gazdasága strukturális problémáit, vagy nem volt képes fenntartani a termelékenység növekedését. Közülük csak néhány gazdaság (pl. Tajvan, Dél-Korea illetve korábban Japán) válhatott magas jövedelmű országgá. Kína évtizedeken át jellemző kétszámjegyű gazdaság növekedése is kétség kívül lelassult az utóbbi években. Kérdés tehát, hogy Kína a gazdaságban már évek óta jelenlévő problémák – idősödő társadalom; belső migráció, város-vidék egyenlőtlenség, államadósság és rossz hitelek, ingatlanbuborék, bérköltség-emelkedés, ... –és a folyamatban lévő strukturális átalakulás mellett képes lesz-e egy szinttel feljebb lépni, vagy maga is megreked.

A három kelet-ázsiai ország – Kína, Japán és Korea – fejlődési útja, gazdasági és társadalmi kihívásai sok szempontból valóban hasonló, ugyanakkor több különbség is megfigyelhető. E tanulmány a közepes jövedelmű országok csapdájának elméleti keretét felhasználva tehát arra keresi a választ, hogy valóban ugyanaz a fejlődési út, ugyanolyan típusú „gazdasági csoda” jellemzi-e a három kelet-ázsiai országot, vagy már a növekedés mozgatórugóiban is mutatkozik különbség? Valóban fennáll-e a közepes jövedelmi csapda lehetősége Kína esetében, vagy képes lesz elkerülni; s ha elkerüli, fennáll-e egy „közepes jövedelmi csapdán túli csapdahelyzet”, ahol ugyancsak idézhető a japán és koreai – de immár negatív – példa Kína számára?

JEL: F63, O11, O47, O53

Tárgyszavak: közepes jövedelmű országok csapdája, magas jövedelmű csapda, növekedési kilátások, Kína, Japán, Dél-Korea

¹ Jelen tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott “Európán kívüli feltörekvő piacok multinacionális vállalatai Kelet-Közép-Európában” (K-120053) című projekt keretében készült.”

² tudományos munkatárs, Fejlődés-gazdaságtani Kutatócsoport vezetője - Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, Tóth Kálmán utca 4, H-1097 Budapest, Hungary, Email: szunomar.agnes@krtk.mta.hu

1. Bevezetés

Az ötvenes években Japán, majd a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években számos további, elsősorban ázsiai és latin-amerikai fejlődő ország produkált látványos és gyors gazdasági növekedést, részben az exportösztönző és – ezt kiegészítendő – az egyes iparágak védelmét és/vagy előmozdítását támogató kormányzati intézkedéseknek köszönhetően. Ilyen természetű lépéseket tett, illetve bizonyos tekintetben tesz Kína ma is, gazdasága fejlesztése érdekében. Az előbb említett, gyors fejlődést produkáló gazdaságok nagy része esetében azonban előbb-utóbb a növekedés kifulladt: stagnált, vagy a korábbiakhoz képest alacsonyabb szinten maradt, s az országok, ha be is kerültek a világbanki klasszifikáció szerinti közepes jövedelmű országok valamelyik csoportjába, meg is rekedtek ott. E jelenség „hivatalos” elnevezése – a közepes jövedelmű országok csapdája (*middle income trap*) – csak a 21. században született meg.

Bár stagnálásról távolról sem beszélhetünk Kína esetében, de a növekedés kétség kívül lelassult és már a kínai kormányzat sem prognosztizál újabb kétszámjegyű növekményt: deklaráltan a hat-hat és fél százalék körüli növekedés válik az új normává, miközben a közepes jövedelem csapdájának veszélye, illetve sokkal inkább annak elkerülése az elmúlt években a kínai gazdaságpolitikai diskurzus szerves részévé vált. A legtöbb latin-amerikai és ázsiai közepes jövedelmű szintet elérő és a GDP növekedési ütemének csökkenését mutató ország – például Brazília, Mexikó, Peru, Indonézia, Thaiföld, Malajzia – jellemző módon nem tudta kezelni gazdasága strukturális problémáit, vagy nem volt képes fenntartani a termelékenység növekedését.

Csak néhány gazdaság – pl. Szingapúr, Tajvan, Dél-Korea (a továbbiakban Korea), illetve Japán még jóval korábban – volt képes arra, hogy átlépjen a magas jövedelmű országok csoportjába. Kérdés tehát, hogy Kína a lassuló növekedés, a gazdaságban már évek óta jelenlévő problémák – idősödő társadalom; belső migráció, város-vidék egyenlőtlenség, államadósság és rossz hitelek, ingatlanbuborék, bérköltség-emelkedés, ... – és a folyamatban lévő strukturális átalakulás mellett képes lesz-e egy szinttel feljebb lépni, vagy maga is megreked?

Magas megtakarítási és beruházási ráta, a külső eladósodottság hiánya, exportorientált fejlődési modell, gyors tőkefelhalmozás, s az így szerzett vagyon nyersanyagokra és energiahordozókra való fordítása, magas színvonalú oktatás, vagy

épp az előregedő társadalom és a növekvő eladósodottság problematikája... – csak néhány a Japánt, Koreát és Kínát egy platformra hozó makrogazdasági hasonlóságok közül. Ennyi hasonlóság után talán a fentebb sikeres csapda-elkerülőként citált Japán vagy Korea pozitív példája kecsegtetőnek tűnhet Kína számára, ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Japán és Dél-Korea is jelentős gazdasági problémákkal küzdött a múltban és küzd ma is.

A három kelet-ázsiai ország – Kína, Japán és Korea – adott fejlettségi szint eléréséhez kapcsolódó fejlődési útja, gazdasági és társadalmi kihívásai sok szempontból valóban hasonló, ugyanakkor több különbség is megfigyelhető. Valóban ugyanaz a fejlődési út, ugyanolyan típusú „gazdasági csoda” jellemzi a három kelet-ázsiai országot, vagy már a növekedés mozgatórugóiban is mutatkozik különbség? Valóban fennáll-e a közepes jövedelmi csapda lehetősége Kína esetében, vagy képes lesz elkerülni; s ha elkerüli, fennáll-e egy „közepes jövedelmi csapdán túli csapdahelyzet”, ahol ugyancsak idézhető a japán és koreai – de immár negatív – példa Kína számára?

A fenti kérdések megválaszolására számos tényező figyelembevételére kínálkozik, mely bőven kimerítené e tanulmány kereteit. A kutatás során éppen ezért a közepes jövedelmű országok csapdáját választjuk elemzésünk eszközéül, és az ezzel foglalkozó szakirodalom alapján és nyomán három olyan, elsősorban mennyiségi tényezőre, tényezőcsoportra koncentrálunk, melyek kapcsán felmerülhetnek párhuzamok a három ország között. Ezek (1) a strukturális átalakulás sajátosságai; (2) a demográfiai jellemzők; valamint (3) az oktatás és innováció szerepe. Az intézményi aspektusok vizsgálatára, a politikai rendszerek különbözőségeire, a fejlesztő állam szerepére – bár a téma szempontjából e narratívák is relevánsak lehetnek – jelen elemzésben csak érintőlegesen térünk ki.

2. Elméleti háttér

A „közepes jövedelmi csapda” kifejezést először – latin-amerikai és közel-keleti példákra való hivatkozással – a Világbank két vezető közgazdásza, Gill és Kharas (2007) említette a kelet-ázsiai országok gazdasági reneszánsza kapcsán. A későbbi szerzőkkel összhangban (Yusuf és Nabeshima 2009, Ohno 2010) már ők is kiemelték, hogy a közepes jövedelmű sávba tartozó országok számára a növekedés fenntartása komoly

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a Japán és a dél-koreai példa tükrében

kihívásokat jelenthet, melyeket csak megfelelő gazdaságpolitikai és intézményi reformokkal lehet leküzdeni, ahol többek között az innováció, új technológiák és az oktatás játszhatnak fontos szerepet a csapda elkerülésében. Azóta több szerző (Eichengreen, Park és Shin 2011, 2013 Kharas és Kohli 2011, Felipe, Abdon és Kumar 2012, Didier et. al. 2016, Jayasooriya 2017) – gyakran egymástól eltérő módszerekkel, számításokkal – tett kísérletet arra, hogy megmagyarázza, hogy az egyes országok miért rekednek meg a közepes jövedelmű országok szintjén, s miért nem képesek előrelépni a magas jövedelmű csoportba.

A háttérben meghúzódó okokat firtatva a szakirodalom jelentős része egyetért abban is, hogy a közepes jövedelmű szintre – annak is elsősorban a felső sávjába – kerülve fokozatosan elfogynak a Lewis-típusú gazdasági növekedés tényezői: az olcsó munkaerő és a külföldi technológia átvételének lehetősége, így a gazdasági növekedés lassulni kezd (Bod 2015).

A kifejezés tehát általában olyan országokra utal, amelyek huzamosabb időn keresztül gyors növekedést produkáltak és ezáltal relatíve rövid idő alatt váltak alacsony jövedelmű országból közepes jövedelművé, e kategórián belül pedig viszonylag hamar kerültek át az alacsonyabb sávból a felsőbe, ugyanakkor a további felzárkózás – a magas jövedelműek csoportjába – már nem volt sikeres, s az országok megrekedtek az adott fejlettségi szinten.

A fenti bekezdés ugyanakkor nem feltétlenül szakszerű meghatározása a közepes jövedelmű országok csapdajelenségének, ugyanis annak ellenére, hogy e téma viszonylag régóta foglalkoztatja a közgazdaságtudományt, a kifejezésnek nincs egyértelmű és elfogadott definíciója. A legtöbb ezzel foglalkozó tanulmány ugyanis nem alkot pontos meghatározást, sokkal inkább e csapdahelyzet lehetséges jellemzőit ismerteti. Az IMF közgazdászai (Aiyar et al. 2013) például öt tényezőcsoportot említenek, mint a közepes jövedelmi csapda lehetséges attribútumait; ezek:

- (1) az intézmények minősége,
- (2) a demográfiai jellemzők (a társadalom elöregedése, munkaképes korú lakosság száma, szektorok szerinti eloszlása, stb.),
- (3) az infrastruktúra,

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

- (4) a makrogazdasági környezet és politikák (ide értve többek között a külkereskedelmi nyitottságot, a beruházási hányadot, tőkebeáramlás, az államadósság mértékét) és
- (5) a gazdaság szerkezete.

Az Ázsiai Fejlesztési Bank közgazdászai (Felipe et. al. 2012) is kiemelik a kereskedelem, azon belül is a diverzifikált és minőségi értelemben szofisztikált export szerepét, akárcsak a strukturális átalakulását. A demográfiai és makrogazdasági változókon túl további szerzők (például Eichengreen et. al. 2013; Jayasooriya 2017, Glave és Wagner 2017) említik még a humántőke és az oktatás, valamint az innováció és az új technológiák szerepét is.

Vannak ugyanakkor kritikusabb hangvételű írások, melyek bizonyos értelemben a közepes jövedelmi csapda létét kérdőjelezzik meg. Barro (2016) például azt állítja, hogy bár a közepes jövedelemiből a felső jövedelmi kategóriába való átlépés valóban kihívásokkal teli, de semmi nem támasztja alá, hogy ez az átmenet több nehézséggel járna, mint az alacsony jövedelmi szintről a közepes jövedelmi kategóriába való átmenet. Ebben az értelemben tehát Barro szerint a közepes jövedelmi csapda nem különbözik az alacsonyabb jövedelmi csapdától, állításával pedig további szerzők is egyetértenek (például Im és Rosenblatt 2015, Bulman, Eden és Nguyen 2014).

A témával foglalkozó írások többsége azonban végső soron egyetért abban, hogy létezik a közepes jövedelmű országok csapdája, sőt, abban is, hogy e jelenség a világ országainak jelentős részét érinti. A csapda léte mellett érvelő írások nagy része (pl. Eichengreen, Park, Shin 2011, 2013, Jankowska, Nagengast és Perea 2012, Aiyar et. al. 2013, Flaaen, Ghani és Mishra 2013) empirikus természetű, de akadnak közöttük kvalitatív megközelítéseket alkalmazó tanulmányok is (pl. Agénor és Canuto 2015, Dabús, Tohmé és Carabello 2016).

2.1. A japán, koreai és kínai fejlődés párhuzamai

A fent említett – a közepes jövedelmi csapda létezéséről folytatott – vita jelen tanulmány kapcsán azonban kevésbé releváns, a legtöbb fent hivatkozott – és számos további – írás esetében alkalmazott számítás, módszer, elképzelés szerint ugyanis Kína

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a Japán és a dél-koreai példa tükrében

jelenleg egyértelműen a közepes jövedelmi kategóriában van, annak is leginkább a felső sávjába tartozik, Japán és Korea pedig a magas jövedelmű országok tartományában található. A Világbank terminológiája szerint³ Kína 1999-ben vált alacsony jövedelműből közepes jövedelmű országgá, ekkor még csak az alsó jövedelmű sávba (*lower-middle income*) lépve be, míg 2010 óta a közepes jövedelmű országok felső sávjába (*upper-middle income*) tartozik⁴. Ennek megfelelően a következő lépcsőfokok egyike valóban a közepes jövedelmű szintről a magas jövedelmű kategóriába történő átmenet, mely kihívás a kínai vezetők különböző nyilatkozataiban is megjelenik az utóbbi években.

Az Ázsiai Fejlesztési Bank közgazdászai (Felipe et. al. 2012) 124 ország növekedését vizsgálták a Maddison (2010) adatbázis alapján, melyet a World Economic Outlook (WEO) 2011-es növekedési adataival egészítettek ki. Számításaik szerint egy országról akkor állítható, hogy közepes jövedelmű csapdában van, ha az alsó-közepes jövedelmi tartományban (LMI) több mint 28 éve, vagy a felső középső jövedelem tartományban (UMI) több mint 14 éve tartózkodik⁵. Megállapításaik szerint (lásd az 1. táblázatot), ugyan eltérő időszakokban, de Korea 19, míg Kína 17 év alatt volt képes fellépni az alsó-közepes jövedelmű sávból a felsőbe, ami jóval rövidebb, mint az általuk kiszámolt 28 éves periódus. Japán ezzel szemben 35 évet töltött el az alsó-közepes jövedelmi tartományban.

Felipe és munkatársai szerint Kína már 2009 óta a felső-közepes jövedelmű sávban van, és jó eséllyel még a kritikus 14 év lejárta – tehát 2023 – előtt képes lesz feljutni a magas jövedelmű országok csoportjába. Koreának ez 7, Japánnak 9 évbe telt. Glawe és Wagener (2017) ezt a számítási módszert vitték tovább és arra jutottak, hogy Kína

³ A Világbank klasszifikációja szerint beszélhetünk alacsony jövedelmű (low income, LI), közepes jövedelmű - ezen belül megkülönböztetve alsó (lower-middle income, LMI) és felső (upper-middle income, UMI) kategóriákat – illetve magas jövedelmű (high income, HI) országok csoportjáról. Az évente frissített klasszifikáció jelenlegi küszöbértékei alapján alacsony jövedelmű kategóriába tartozik egy ország, amennyiben az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem (Gross National Income, a továbbiakban GNI/fő) 1005 USD alatt van; közepes jövedelmű csoportba sorolódnak azon országok, ahol a GNI/fő 1006 és 12235 között van (ezen belül LMI, ha a GNI/fő 1006 és 3955 dollár közé esik és UMI, ha 3956 és 12235 közé); míg magas jövedelmű kategóriába kerül minden ország, ahol a GNI/fő 12236 USD fölött van. A csoportba sorolás elvei és módszerei megtalálhatók a Világbank osztályozási dokumentumában: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/378833-how-are-the-income-group-thresholds-determined>

⁴ A közepes jövedelmű országok alsó sávjába tartozik ma például Nigéria, India, Mongólia, Myanmar, Pakisztán, Vietnám, Örményország és Ukrajna, míg a felső-közepes jövedelmi sávban van többek között Thaiföld, Brazília, Argentína, Oroszország, Törökország, Bulgária, Románia és Libanon.

⁵ Felipe et. al. modelljében az alsó-közepes jövedelmi sáv 2000 és 7250 USD közötti jövedelmi tartományt jelent, míg a felső-közepes jövedelmi sáv 7250 és 11750 dollár közé esik.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

tulajdonképpen már 2016-ban, azaz 7 – a felső-közepes jövedelmű csoportban eltöltött – év után feljutott a magas jövedelmű tartományba.

1. táblázat: Japán, Dél-Korea és Kína jövedelmi sávváltásai

	Alsó-közepes jövedelmű sávba lépés ideje	Felső-közepes jövedelmű sávba lépés ideje	Magas jövedelmű sávba lépés ideje
Japán	1933	1968	1977
Dél-Korea	1969	1988	1995
Kína	1992	2009	(?)

Forrás: Világbank, illetve Felipe et. al., 2012

Bár ez nem okoz különösebb meglepetést, a Maddison adatbázis (2010) adatai alapján a három kelet-ázsiai gazdaság fejlettsége távolról sem volt azonos az időszámításunkat követő közel két évezred folyamán (2. táblázat). Kína a 10. századtól a 15-ig az egy főre jutó jövedelem tekintetében a világ vezető gazdasága volt, technológiai fejlettségében, a természeti erőforrások felhasználásában és adminisztratív kapacitásának hatékonysága tekintetében jóval Európa előtt járt. A 16. századtól kezdődően Európa fokozatosan felzárkózott Kínához mind jövedelmi, mind pedig technológiai és tudományos értelemben. A 19. században és a 20. század első felében Kína teljesítménye azonban csökkent, pontosabban növekedésének üteme már nem volt annyira szembetűnő, mint korábban, miközben a világ más pontjain a gazdasági fejlődés felgyorsult (Maddison, 2007). Ami az egy főre jutó GDP-t illeti (3. táblázat), Kína sokáig a másik két kelet-ázsiai ország előtt járt⁶, azonban a 19. századra Japán és Korea felzárkózott és a század végére már lehaladta Kínát, a köztük lévő különbség pedig a 20. századtól még tovább nőtt: 1960-ra a japán egy főre jutó GDP már hatszorosa, míg a dél-koreai közel kétszerese volt a kínainak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Maddison számításait több kritika is érte (lásd pl. Holz, 2004), hiszen azok sok esetben csupán becslésekre alapoznak, és az adatbázis összeállításához felhasznált adatok sem minden esetben származnak egységes metodikájú adatgyűjtésekből.

⁶ Megjegyzendő, hogy Korea esetében nem állt rendelkezésre adat minden kiválasztott évre a Maddison-féle adatbázisban.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

2. táblázat: A japán, dél-koreai és kínai GDP, i. sz. 1-1960 (millió 1990-es nemzetközi dollár)

	1	1000	1500	1600	1700	1820	1870	1913	1938	1960
Japán	1200	3188	7700	9620	15390	20739	25393	71653	176051	375090
Dél-Korea	n.a.	n.a.	3282	n.a.	5005	5637	5891	9206	24895	30395
Kína	26820	27494	61800	96000	82800	228600	189740	241431	288653	441694

Forrás: Maddison adatbázis (2010)

3. táblázat: A japán, dél-koreai és kínai egy főre jutó GDP, i. sz. 1-1960 (1990-es nemzetközi dollár)

	1	1000	1500	1600	1700	1820	1870	1913	1938	1960
Japán	400	425	500	520	570	669	737	1387	1850	3986
Dél-Korea	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	600	604	869	1049	1226
Kína	450	466	600	600	600	600	530	552	568	662

Forrás: Maddison adatbázis (2010)

Kínához és Koreához képest Japán jelentős lemaradással indult, mind az állam kialakulása, mind a gazdasági fejlődés tekintetében és a kínai és koreai hatás évszázadokon át meghatározó maradt a japán fejlődés szempontjából. Muraközy (2016) is kiemeli, hogy az ázsiai kontinens országaihoz képest Japán sokáig hátrul kullogott, de a Tokugava-korszak első felének (1603-1750) gazdasági sikerei révén a 18. század elejére már fejlettebb volt Kínánál. A valódi felzárkózás Japán esetében a 19. század második felére, a Meidzsi-modernizáció (1868-1912) idejére tehető, ahol a centralizált államirányítási rendszer, a folyamatos történelmi örökség és a Kína esetében már említett hatékony bürokrácia segítette a további fejlődést.

Korea is kínai gyökerekből táplálkozó évezredes történelmi, kulturális és gazdasági hagyományokkal rendelkezett, de a további fejlődéshez itt hiányzott a Japán esetében a 17-18. századtól, Kína esetében pedig még ennél is hamarabb meglévő hatékony bürokrácia, a pénzügyi és kereskedelmi tevékenységek terjedése és a városiasodás (Muraközy, 2016). A 19. század végétől a japán gazdasági befolyás erősödése volt megfigyelhető, mely jelentős reformokat is jelentett Korea számára, ugyanakkor – a japán érdekeknek megfelelően – Korea alapvetően agrárország maradt, így az életszínvonal javult ugyan, de meg sem közelítette a japán szintet. Jelentősebb gazdasági

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a Japán és a dél-koreai példa tükrében

fejlődésre Koreában – ahogy Japán esetében is – a két világháború között, illetve azt követően kerülhetett sor.

Az 1960-as évektől kibontakozó kelet-ázsiai fejlődés, a japán, tajvani majd koreai gazdasági csoda új fejezetet nyitott a közgazdaságtanban: megszületett a fejlesztő állam fogalma, és egyre elfogadottabbá vált, hogy a felzárkózásnak a korábbi, klasszikus módszerektől eltérő módjai is vannak, ahol az állami beavatkozás, az állami támogatás fontos szerephez jut (lásd pl. Johnson 1982; Wade 1990, Amsden 1989 vagy White 1988). Az 1998-as délkelet-ázsiai pénzügyi válságot követően ugyan a fejlesztő állam, mint követendő modell, népszerűsége csökkenni kezdett (Székely-Doby 2017), de az azt követő, sőt a nem is kifejezetten a fejlesztő állami narratívát használó elemzések is egytől-egyik kiemelték az állam gazdasági szerepvállalásának jelentőségét a kelet-ázsiai gazdaságokban. Kuznets például az *Economic Development and Cultural Change*-ben publikált 1988-as cikkében (Kuznets, 1988) ugyancsak a gazdasági fejlődés kelet-ázsiai modelljét elemzi Dél-Korea, Japán és Tajvan példáján keresztül, s öt olyan közös tulajdonságot emel ki, amely a három ország gazdasági fejlődése, sikerei mögött áll. Ezek: a magas befektetési arányok, a kicsi állami szektor, a versenyképes munkaerőpiac, az exportbővítés, és a kormányzati beavatkozás a gazdaságban.

A humán erőforrás fejlesztésébe történő jelentős mértékű (és hatékony) beruházások, valamint a képesség az új technológia abszorpciójára további közös jellemzői e kelet-ázsiai országoknak. A magas népsűrűség és a természeti erőforrások szűkössége ugyan alapvetően inkább hátrány, mint gazdasági erőforrás, ugyanakkor e tényezők például a 20. század folyamán több esetben is cselekvésre, fejlődésre kondicionálták ezen országokat, megakadályozva az elkényelmesedést, a fejlődéshez szükséges döntések elhalasztását.

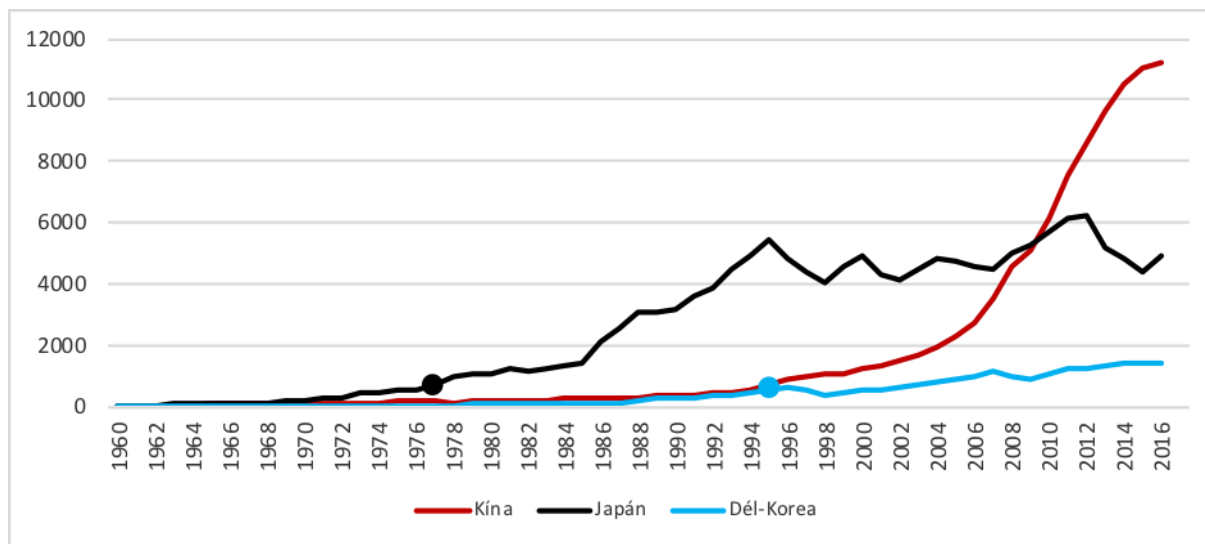
Az itt említett Kuznets-cikk ugyan nem veszi figyelembe, de a három ország további, igaz, nem gazdasági jellegű, tulajdonságai között említhető még az etnikai és nyelvi homogenitás⁷, a viszonylagosan kompakt – azaz tagolatlan – földrajzi egység, a kezelhető népességméret és a konfuciánus hagyományok. E tényezők véleményem szerint minden bizonnyal befolyásolták a munkatermelékenységet, a megtakarítási magatartást, ennél

⁷ Bár számos kínai nyelvjárás létezik, a mandarint – melynek önmagában is legalább nyolc kölcsönösen érthető, de földrajzilag elkülönülő dialektusa van – megközelítőleg 850 millióan beszélik.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a Japán és a dél-koreai példa tükrében

fogva pedig a gazdasági teljesítményt is, és hozzájárultak Japán és Korea 70-es, illetve 80-as években megindult fejlődéséhez is (lásd az 1. és 2. ábrát).

1. ábra: A Japán, dél-koreai és kínai GDP, 1960-2016 (milliárd dollár)*

Forrás: Világbank

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét jelöli)

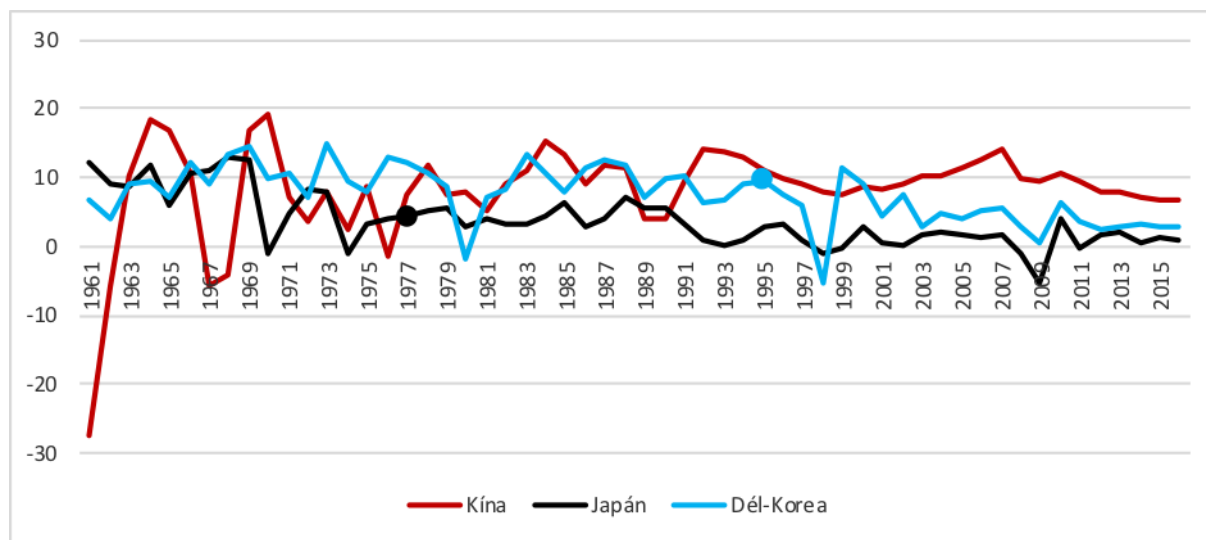
A kínai fejlődési út időben későbbi, de sok tekintetben hasonló a fentiekhez, nagymértékben merített is ezen országok fejlődési módszereiből, mutatkoznak azonban jelentős különbségek is. Az exportvezérelt modell meghatározó volt a Teng Hsziao-Ping által megindított kínai fejlődés első évtizedeiben⁸, akárcsak a magas befektetési arányok. Mind az exportra való termelés, mind a külföldi működőtőke vonzása szempontjából jelentős szerepe volt a nagy mennyiségben rendelkezésre álló és olcsó – tehát versenyképes – munkaerőnek is. Japánnal és Koreával (illetve Tajvannal ellentétben) az állami szektor kis mérete ugyanakkor távolról sem jellemzi Kínát, míg a kormányzati beavatkozás lényegesen jelentősebb, mint Japán vagy Korea esetében. A humán erőforrás fejlesztése és a modern technológia átvétele, beépítése és azok alapján új technológia fejlesztése ugyanakkor Kína esetében is jelen van. A konfuciánus hagyomány Kínában adva van és valóban jelentős hatással volt az állam- és gazdaságszervezésre.

⁸Teng Hsziao-ping nevéhez fűződik a kínai „reform és nyitás” politikájának meghirdetése, a „kínai típusú szocializmus” és a „szocialista piacgazdaság” kiépítése. Az általa elindított gazdasági és politikai reformok eredményeként bontakozott ki a „kínai gazdasági csoda” a nyolcvanas-kilencvenes években.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

Népessége, népsűrűsége és az ország mérete ugyanakkor ismét más dimenzióba helyezi Kínát kelet-ázsiai társaihoz képest.

2. ábra: A japán, dél-koreai és kínai GDP növekedési üteme, 1961-2016 (százalék) *

Forrás: Világbank

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét pont jelöli)

Kuznets (1988) szerint a kelet-ázsiai modell hasznosíthatósága egyrészt azon múlik, hogy adott ország hasonló kihívásokkal néz-e szembe, mint az általa feldolgozott három ország, másrészt azon, hogy a kormányzati beavatkozás inkább befolyásoló, semmint a szabad piaci mechanizmusokat helyettesítő legyen és a közvélemény várja is el a kormányzattól, hogy az beavatkozzon a gazdasági növekedést elősegítendő. Míg Kína esetében az első feltétel – tudniillik a hasonló kihívások – teljesül, addig a második csak részben: amíg a viszonylagos társadalmi jólét adott, addig – és a konfucianus etikára visszautalva talán valamelyest azon túl is – a kormányzat bírja a társadalom támogatottságát. A kormányzati beavatkozás a szabad piaci mechanizmusok kárára ugyanakkor nagyon is jellemző az országra, főként a fejlődés első évtizedeiben, Mao és még Teng és utódai alatt is. Az új évezred kezdetétől fogva Kínában is megfigyelhető a szabad piaci mechanizmusok fokozatos – és szabályozott – térhódítása, azonban ez még igen távol áll a csupán „befolyásoló” állapottól.

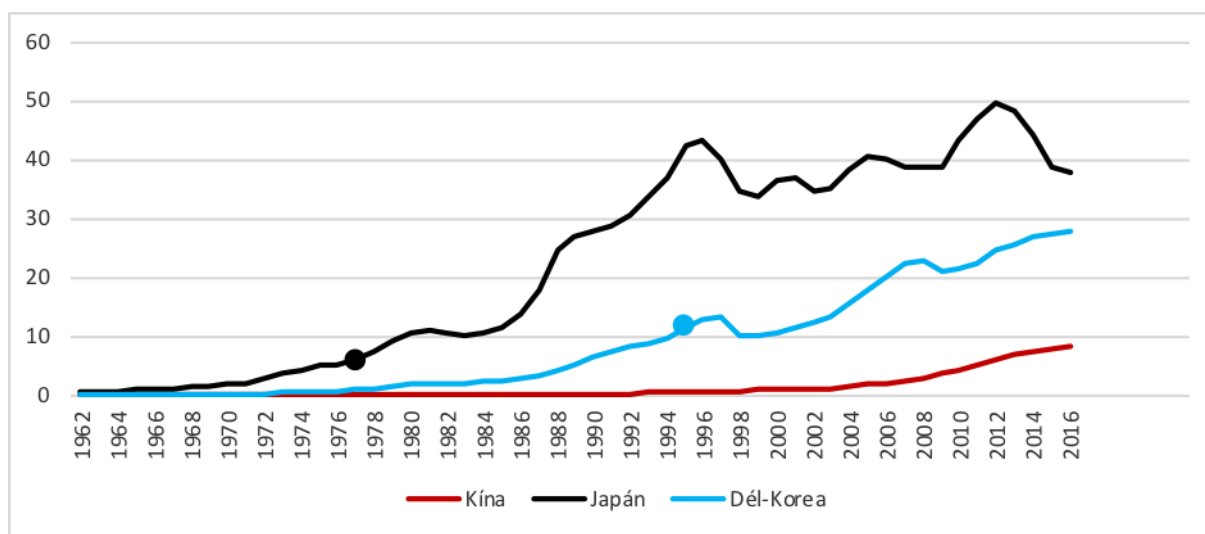
3. A kínai fejlődési tényezők összevetése a japán és koreai példákkal

Bár a fent hivatkozott Glawe és Wagner számítás (2017) szerint Kína tulajdonképpen már a magas jövedelmű országok közé tartozik 2016 óta, e tanulmány esetében a Világbanki klasszifikáció küszöbértékeiből (lásd a klasszifikációról bővebben a 3-as

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

lábjegyzetet) indulunk ki és azt feltételezzük, hogy Kína továbbra is a felső-közepes jövedelmi (UMI) sávban van, azonban fokozatosan közelít a magas jövedelmű kategóriához (lásd a 3. ábrát). A világbanki adatokat figyelembe véve kiszámítható, hogy az elmúlt tizenöt évben az egy főre jutó GNI értéke évente átlagosan 15 százalékkal nőtt Kínában. Az egy főre jutó GNI a 2016-os adatok alapján Kínában 8250 USD volt, míg a magas jövedelmű országok küszöbértéke jelenleg 12236 USD, vagyis az előbb említett 15 százalékos növekedéssel számolva a magas jövedelmű kategória már 2019-ben elérhető Kína számára. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az utóbbi két évben az egy főre jutó GNI növekménye 10 százalék alatti volt, így a küszöb átlépése valószínűsíthetően később várható – éves 10 százalékos növekedéssel számolva a küszöb átlépésére 2021-ben, 5 százalékos növekedéssel számolva 2025-ben kerülhet sor – de tekintettel arra, hogy a Világbank évente módosítja a küszöbértékeket, e számítás inkább csak becslés, mint prognózis.

3. ábra: A japán, dél-koreai és kínai egy főre jutó GNI, 1960-2016 (ezer dollár) *

Forrás: Világbank

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét jelöli)

A 2. fejezetben bemutatott tanulmányok (pl. Aiyar et al. 2013, Felipe et. al. 2012, Eichengreen et. al. 2013; Jayasooriya 2017, Glave és Wagner 2017, stb.) a közepes jövedelmű országok csapdjának számos jellemzőjét említik, olyan tényezőket tehát, amelyek – jó adottságok vagy hatékony gazdaságpolitika révén – jelentős szerepet játszhatnak a csapda elkerülésében. Jelen tanulmányban ezek közül került összeállításra három tényezőcsoport, részben a szakirodalom, részben a szerző térségről szerzett

korábbi ismeretei, részben pedig a kínai, valamint a japán és koreai fejlődés főbb – fent röviden ismertetett – jellemzőinek figyelembevételével. Ezek a tényezőcsoportok (1) a strukturális átalakulás sajátosságai; (2) a demográfiai jellemzők; valamint (3) az oktatás és innováció.

A továbbiakban három alfejezetben tekintjük át az egyes tényezőcsoportokat, bemutatva a kínai helyzetet és az összehasonlíthatóság jegyében ismertetve a japán és koreai párhuzamokat, vagy épp kiemelve azok hiányát. Az egyes tényezőcsoportokon belül olyan mutatók mentén vizsgálódunk, amelyeket a téma szakirodalma is kiemel az adott kérdéskörrel összefüggésben. A strukturális átalakulás sajátosságai kapcsán ilyen mutatók a gazdaság szerkezete, az egyes szektorok súlya, az export szerepe és diverzifikáltsága, a fogyasztás és beruházások súlya, továbbá a megtakarítások, az államadósság és a tőkebeáramlás. A demográfiai jellemzők esetében a népességnövekedés mértéke mellett a népesség kor szerinti eloszlása, az időskori függőségi ráta, a termékenységi ráta, a születéskor várható élettartam, a munkaerő növekedési üteme és az aktivitási arány kerül vizsgáldásunk fókuszába. Az oktatás és innováció tényezőit taglaló alfejezet pedig a PISA-eredmények, a közép- és felsőoktatási mutatószámok, valamint a kutatás-fejlesztési kiadások, a teljes tényezőtermelékenység és a csúcstechnológiai export alapján von le következtetéseket.

3.1. A strukturális átalakulás sajátosságai: a gazdaság szerkezete és a termelékenység mozgatórugói

A fejlődésgazdaságtan főbb képviselői, tehát például Lewis (1955), Rostow (1959), Kuznets (1966), Kaldor (1967), valamint Chenery és Taylor (1968) szerint a fejlődés és a növekedés a termelési szerkezet strukturális átalakulásának folyamata. Ez magában foglalja az erőforrások – a munka és a tőke – átcsoportosítását az alacsonyabb termelékenységű tevékenységekből a magasabb termelékenységűekbe, vagyis jellemzően a mezőgazdaságból az ipar és szolgáltatások területére. Kuznets (1971) szerint a fejlődés az előbbieken túl a tőkefelhalmozást, az iparosítást és új termékek új termelési módszerekkel történő gyártását, az urbanizációt és a társadalmi intézményekben és hiedelmekben bekövetkezett változásokat is jelenti.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

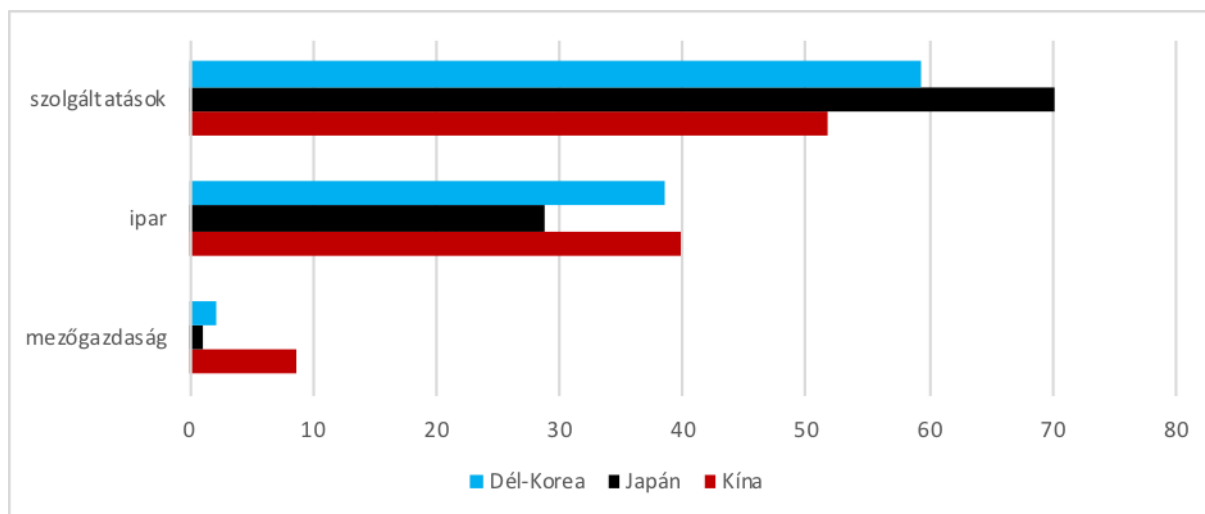
A fentieket tovább gondolva megállapítható, hogy a maga módján mindhárom vizsgált gazdaság – tehát Kína is – fejlődésének előrehaladott szakaszában van, hiszen a szekunder és terciér szektorok túlsúlya jellemző mindegyikük esetében (lásd a 4. ábrát). E szektorok GDP-hez viszonyított aránya pedig jól tükrözi a három ország fejlődési útja előrehaladottságának fokát is. A mezőgazdaság GDP-arányos részesedése még Kínában a legjelentősebb, de ott is 10 százalék alatti csupán, Japánban pedig elenyésző, egy százalék körüli értéket láthatunk. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a magas jövedelmű sáv átlépésekor mind Japán, mind pedig Korea esetében 7 százalék alatti részesedést képviselt a primer szektor, mely tehát magasabb, mint napjaink Kínájában. A fejlettségi szintnek megfelelően a terciér szektor esetében a sorrend fordított: Japánban kimagasló (70 százalék), míg Koreában a GDP közel 60, Kínában 51 százalékát adják a szolgáltatások.

Ezen a téren azonban Kína már nagyon is közel van a magas jövedelmű kategóriába lépő Japánhoz és Koreához: Koreában például 1995-ben a szolgáltatás/GDP arány 54 százalék volt. Az ipar esetében sem okoz különösebb meglepetést a sorrend: a három ország közül Kína és Korea esetében hasonló, a 40 százalékot alulról súroló részesedés látható, míg Japánban ugyanez 30 százalék alatt van. Korea 1995-ben is a maihoz hasonló szinten volt, ennél magasabb – tehát 40 százalék feletti – ipar/GDP arányt nem is mért a Világbank Japán és Korea kapcsán, Kínában azonban a mostani adat már egy jelentősebb csökkenés eredménye.

A strukturális átalakulás kapcsán ugyanakkor kiemelendő, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai alapján Kínában még mindig igen jelentős, a teljes munkaerő minimum 27 százaléka (Japánban és Koreában csupán 3,7 illetve 5 százalék), azaz a fenti bekezdésben ismertetett erőforrás-átcsoportosítás ott még korántsem ment végbe teljesen (lásd erről részletesebben a 3.2-es fejezetet).

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

4. ábra: A japán, dél-koreai és kínai gazdaság szektorainak aránya a GDP-ben, 2016 (százalék)

Forrás: Világbank

Kína gazdasági sikereinek kulcsa sok szempontból ugyanaz az exportorientált növekedés és a beruházások hatékonyságán alapuló fejlesztési modell, melyet Japán és Dél-Korea is alkalmazott, s amelyet a kereskedelmi és árfolyam-politikák speciális keveréke egészített ki⁹. Japán és Dél-Korea esetében – a felső-közepes jövedelmi sávból a magas kategóriába történő átlépés idején – a folyamatos gazdasági növekedéshez szükséges termelékenység-növekedést elsősorban az innováció és az új technológiák szolgáltatták, a strukturális átalakulás ezekben az országokban már korábban lezajlott. Az innováció ugyan nem idegen a kínai gazdaságtól sem, sőt, egyre hangsúlyosabban van jelen a gazdaság minden szintjén, erős kormányzati támogatást is élvezve, ugyanakkor ez elsősorban az utóbbi évekre jellemző és egyelőre elmarad a japán vagy koreai szintektől (ennek kifejtését lásd a 3.3-as fejezetben).

A nagy növekedési hullámot, a „kínai gazdasági csodát” a strukturális átalakulás táplálta, a fent említett termelési tényezők és beruházások újraelosztása, azaz a munkaerő átirányítása az alacsony-termelékenységű szektorokból a magas-termelékenységűbe, vagy épp az állami tulajdonú vállalatokból a magántulajdonúba. Sőt, strukturális átalakulás révén kívánják kezelni a kínai gazdaság jelenlegi problémáit is: a kínai kormányzat tervei szerint az eleinte exportvezérelt, az utóbbi évtizedben pedig

⁹ A klasszikus közgazdasági összefüggés szerint a gyenge (alulértékelt) valuta erősíti a hazai termelők versenyképességét, serkenti az exportot, azaz végső soron pozitív növekedési hatással járhat.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

már sokkal inkább beruházás-vezérelt növekedést, a belső fogyasztásra és a szekunder helyett még inkább a terciér szektorra alapozó növekedés kell, hogy felváltsa.

Losonczi (2017) is utal arra, hogy nemzetközi tapasztalatok alapján a belső fogyasztás bővülésén alapuló gazdasági növekedési pálya alacsonyabb GDP növekményt eredményez, mint az, amelyik a beruházások bővülésén alapszik (utóbbi esetben ugyanis számolni lehet többek között a beruházási multiplikátor-hatással is). Ezt a helyzetet kiválóan példázza a japán vagy koreai növekedési pálya, ahol a fogyasztás GDP-arányos növekedésével és a beruházások GDP-arányos csökkenésével párhuzamosan a gazdasági növekedés lassulása is megfigyelhető. A belső fogyasztást Kínában ráadásul önmagában is jelentős regionális különbségek, lassú növekedés – sőt, a fogyasztás csökkenő aránya a GDP-ben – jellemzi, mely tendencia csak az elmúlt négy évben fordult meg¹⁰. Míg a fogyasztás részesedése a GDP-ből az 1980-1990-es periódusban relatíve magas, megközelítőleg 50% volt, 2010-re 35%-ra mérséklődött, addig napjainkra újra megközelíti a 40 százalékot, amire legutóbb 2004-ben volt példa a Világbank 2016-os adatai szerint. Ugyanezen adat Japánban 55,8, míg Dél-Koreában 48,8 százalék (lásd az 5. ábrát).

A belső fogyasztás szerepe erősítésére vonatkozó felismerés nem jött későn, – kínai kormányzati dokumentumokban már 2004-ben lehetett olvasni erről – mégis kezdettől fogva tudható volt, hogy mindez csak egy hosszú folyamat eredménye lehet. A híresen magas megtakarítási hajlandósággal rendelkező kínai társadalom ugyanis nem kezd majd el egyik percről a másikra költekezni, főként nem úgy, hogy a szociális háló meglehetősen gyenge¹¹, a társadalom öregszik, miközben a lakossági fogyasztás növekedését hátráltatják az ezredforduló óta növekvő lakossági kiadások is: a jövedelemadó mellett nőttek a nyugdíj és társadalombiztosítási befizetések, valamint a

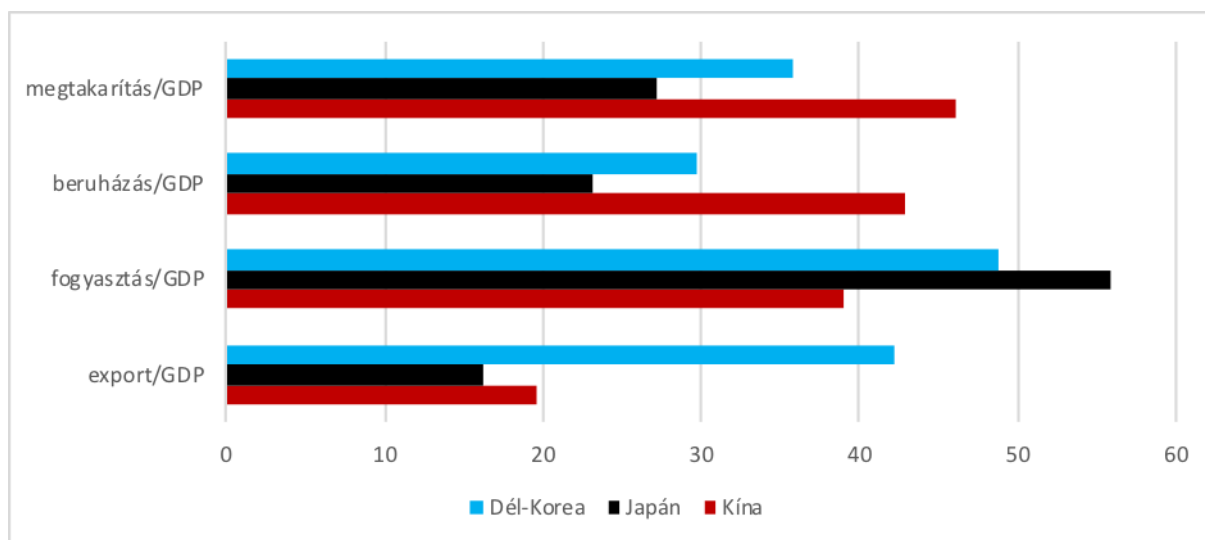
¹⁰ Kínában a lakossági fogyasztás sokáig a GDP-vel közel azonos ütemben növekedett: 1980 és 1990 között évi 10,7 százalékkal, 1990 és 2000 között pedig 9,5 százalékkal nőtt. Az évezred elején jelentkező lassulást magyarázta, hogy a háztartások jövedelmei lassabban nőttek, mint a GDP, gyors ütemben emelkedtek viszont a vállalati és állami bevételek. A gazdasági növekedés lassulásával ez a tendencia már kevésbé jellemző, de a lakossági fogyasztás átlagos bővülése 2012 óta nem megy 8 százalék fölé.

¹¹ Kínában a szociális ellátórendszer még igen fejletlen, nem fedi le az egész társadalmat, és ahol van, ott is helyhez kötött, amely például a több mint százmillió – egyes becslések szerint kétszázmilliónál is több – migráns munkavállalót érint hátrányosan.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

lakossági jelzáloghitelek állománya¹², így a háztartások kamatfizetései is megemelkedtek.

5. ábra: A japán, dél-koreai és kínai megtakarítás, beruházás, fogyasztás és export a GDP százalékában, 2016

Forrás: Világbank

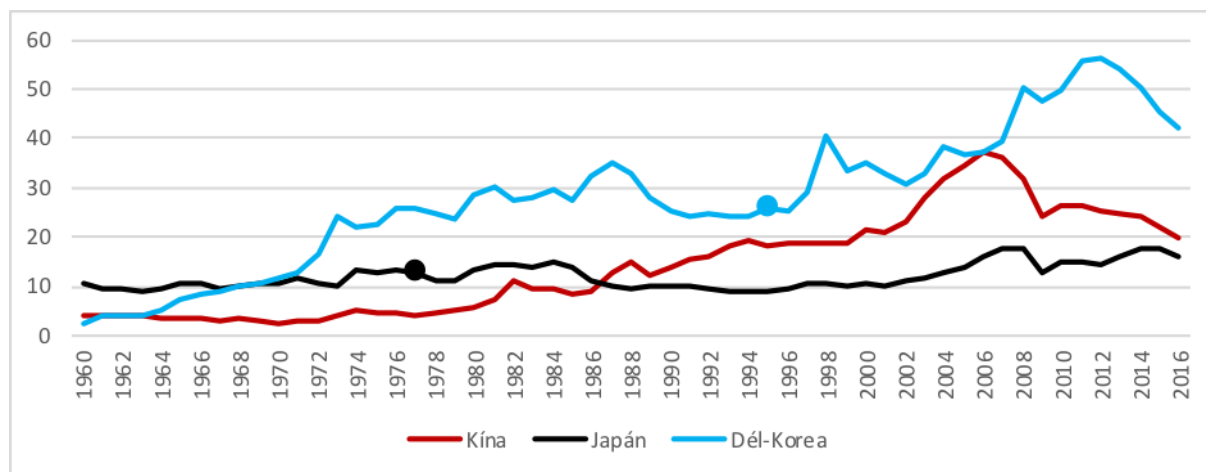
A fogyasztás/GDP arány Japánban és Koreában már több évvel a magas jövedelmű szint elérése előtt stabilizálódott 50 százalék körül, miközben a beruházás GDP-hez viszonyított aránya folyamatosan csökkent a küszöbérték elérését megelőző években. Kína esetében 2014 óta mutatkozik ugyan némi csökkenés a beruházás/GDP arányban, de – ahogy a fenti ábrán is látható – még így is jóval magasabb szinten van, mint a másik két kelet-ázsiai országban, sőt ahhoz képest is magas, ahogy ezen országokban a küszöbérték átlépésekor, 1977-ben illetve 1995-ben álltak a mutatók (31 illetve 37 százalék). Az export/GDP mutató esetében (6. ábra) megjegyzendő, hogy Japán külkereskedelmi értelemben – a kereskedelem/GDP mutatók alapján – sokkal kevésbé volt nyitott gazdaság 1977-ben, mint Korea 1995-ben, és mindkét ország esetében a magas jövedelmű besorolás megszerzését követően indult további növekedésnek az

¹² A kínaiaknak alapvetően továbbra is a megtakarítás az egyik elsődleges céljuk, csak már nem „otthon őrzik” a pénzt, hanem sokkal inkább befektetési céllal vásárolnak, például ingatlant, akár részben hitelből is, amely felveti az ingatlanpiaci buborék veszélyét, egyúttal feleleveníti a japán buborék kipukkanásának emlékét a kilencvenes évek elejéről.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a Japán és a dél-koreai példa tükrében

export aránya a GDP-ben¹³. Kína esetében ez az arányszám – kisebb visszapattanásoktól eltekintve – 2006 óta csökken. Ami a bruttó megtakarításokat illeti, Kína itt jóval a másik két ország előtt jár, még úgy is, hogy tartalékainak egy részét a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság utáni években felhasználta, a komolyabb gazdasági lassulást elkerülendő.

6. ábra: A Japán, dél-koreai és kínai export a GDP százalékában, 1960-2016 *

Forrás: Világbank

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét pont jelöli)

Felipe és szerzőtársai (2012) szerint minél inkább diverzifikált egy ország exportja, minél inkább képes szofisztikált termékeket előállítani és exportálni, annál nagyobb a fejlődés valószínűsége, szemben azon országokkal, amelyek csak egy adott szektorban tudnak felmutatni eredményeket. A szerzők épp Koreát hozzák fel példaként, amely több szektorban is sikeres exportórré tudott válni, ellentétben például a ma is közepes jövedelmű Fülöp-szigetekkel, vagy Malajziával, amelyek csak az elektronika bizonyos szegmenseiben értek el sikereket. Ami tehát a kereskedelmi struktúrát illeti, Japán és Korea esetében az összetétel és az arányok terén is sok a párhuzam: a számítástechnikai

¹³ Ami a kereskedelmi struktúrát illeti, Japán és Korea esetében az összetétel és az arányok esetében és sok a párhuzam: a számítástechnikai és infokommunikációs eszközök, valamint a különböző közlekedési eszközök, elsősorban autók adják az export több mint felét, míg a különböző számítástechnikai termékek, áramkörök, nyers- és vegyi anyagok, fémek, valamint textíliák alkotják az import nagyobbik felét. Kína továbbra is versenyképes számos alacsony költségű, munkaigényes termék gyártásában, ennek eredményeként az így előállított termékek jelentős részét képezik a kínai kereskedelemnek. Ebből eredően Kína legnagyobb exporttermékei az elektromos gépek és berendezések, de jelentősebb tételt képviselnek a fémek, bútorkészítési és különböző textiltermékek is. Az elektromos gépek és berendezések a főbb importcikkek között is megtalálhatóak, akár csak a különböző típusú ásványi üzemanyagok, nyers- és vegyi anyagok, autók és különböző precíziós műszerek.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

és infokommunikációs eszközök, gépek, valamint a különböző közlekedési eszközök, elsősorban autók adják az export több mint felét, de a vegyi anyagok, fémek és precíziós műszerek is jelentősebb részt képviselnek. Számos hasonlóság mutatkozik az előbbiekkal Kína esetében is, azonban Kína továbbra is versenyképes számos alacsony költségű, munkaigényes termékek gyártásában, ennek eredményeként az így előállított termékek is jelentős részét képezik a kínai exportnak. Ebből eredően, bár Kína legnagyobb exporttermékei az elektromos gépek és berendezések, továbbra is jelentősebb tételt képviselnek a fémek, bútorok és különböző textiltermékek a kínai exportkosárban.

A további fejlődés szempontjából a legnagyobb kihívást Kína számára mégis talán az a tetemes mennyiségű, belső piacon megvalósuló beruházás jelenti (lásd ismét az 5. ábrát), melyek – ellentétben a japán vagy koreai példával – elsősorban nem a hatékonyság és a versenyképesség növelését ösztönzik, hanem sokkal inkább politikai – állami nagyvállalati, illetve pártpolitikai – célokat szolgálnak (Szalavetz, 2010). Ahogy Székely-Doby (2017) is kiemeli: míg a kelet-ázsiai gazdaságok, köztük Japán és Dél-Korea, a méretgazdaságossági előnyök megteremtését valódi nemzetközi verseny keretében érték el „nemzeti bajnok” vállalataik segítségével, addig Kína esetében – ugyan időben változó intenzitással – az állam és a Kínai Kommunista Párt stabilitásának megőrzése jelenik a megvezérlő szempontok között, minek következtében az állami tulajdonú vállalatóriások támogatása figyelmen kívül hagyta/hagyja a valós gazdasági teljesítményt.

Az eddig említett tényezőkön túl Aiyar és szerzőtársai (2013) kiemelik a tőkebeáramlás és az államadósság mértékének szerepét is a közepes jövedelmi csapda kapcsán. Az előbbi véleményük szerint azért lehet érdekes, mert számításaik alapján a növekedési lassulás valószínűsége jelentősen megnő, ha a bruttó tőkebeáramlás kezdeti szintje rendkívül magas, míg az utóbbi esetben is fennáll a növekedés lassulásának veszélye, igaz, az előbbihez képest alacsonyabb mértékben. Az általuk használt mutatók (tőkebeáramlás/GDP, illetve államadósság/GDP) a három ország kapcsán vegyes képet adnak. Ami a tőkebeáramlás/GDP mutatót illeti, az Korea és Japán esetében jelenleg 0,7 százalék, míg Kína esetében 1,5. A magas jövedelmű sáv átlépésekor Japánban ennek mértéke elhanyagolható volt (0,003 százalék), de Koreában sem volt jelentős, csupán 0,3

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a Japán és a dél-koreai példa tükrében

százalék. Bár a kínai adat ennél ma magasabb, de összességében ez is alacsony, ráadásul folyamatosan csökken (1993-ban még 6 százalék felett volt), így e mutató kapcsán – Aiyar és társai számításait alapul véve – a kínai növekedési lassulás valószínűsége csekély.

Az államadósság esetében ma egyértelműen Japán helyzete a legrosszabb, hiszen az már a GDP 250 százalékát is meghaladja, Koreában ugyanez az érték 40 százalék alatt van (2016-ban 38,6 százalék), míg Kínában 46 százalék a Nemzetközi Valutaalap statisztikái szerint. A koreai államadósság/GDP mutató azonban a magas jövedelmű sáv átlépésekor alig haladta meg a 7 százalékot, míg ugyanez az érték a nyolcvanas évekig még Japánban is jellemzően 50 százalék alatt volt. Ezek alapján a jelenlegi kínai érték akár relatíve magasnak is tekinthető.

3.2. A demográfiai jellemzők

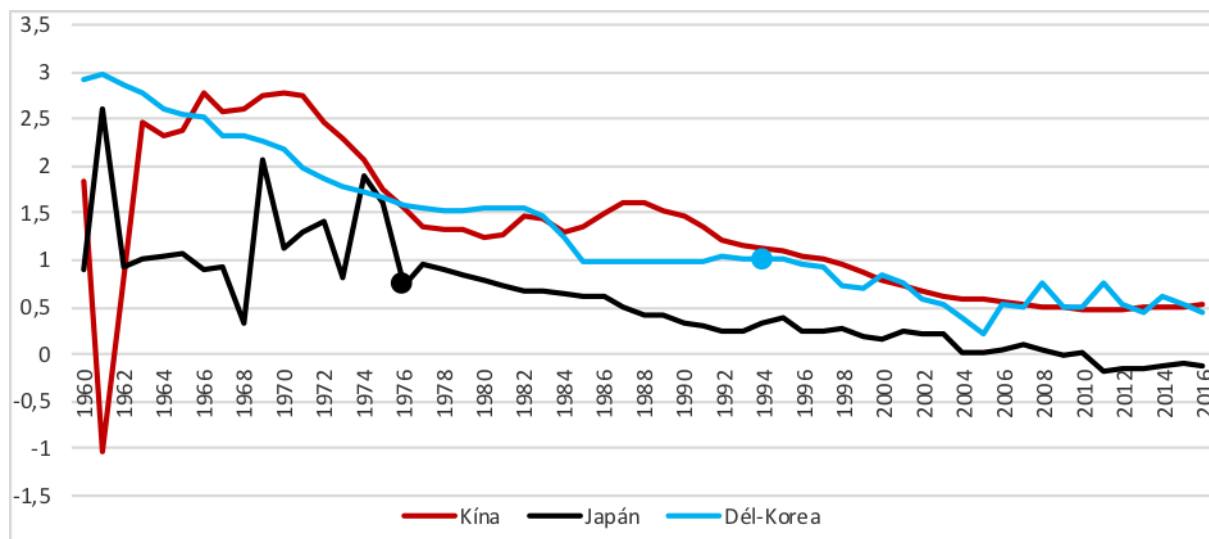
A három kelet-ázsiai ország esetében nyilvánvalóan felesleges lenne önmagában a népességszámot összevetni, hiszen hatalmas különbség mutatkozik hármuk között: Kína népessége 1,38 milliárd, Japáné 127 millió, Dél-Koreáé 51 millió. Hasonló demográfiai jellegű problémákkal azonban mindhárman szembesülnek az utóbbi évtizedekben, melyek közül elsőként említhető a népességcsökkenés, illetve annak közelgő veszélye.

Japán és Dél-Korea esetében a magas jövedelmű küszöbérték átlépésekor a népesség éves növekedése még 1 százalék körül volt, azt követően pedig tovább csökkent. Japánban ma már ez az érték negatív előjelű, Koreában pedig fél százalék alatti (lásd a 7. ábrát), s várhatóan 2031-ben tetőzik majd. Kínában a helyzet sok szempontból hasonló, az elmúlt években itt is a fél százalék körüli népességbővülés a jellemző, lakossága is 2030 körül fog tetőzni – 1,45 milliárdon – majd fokozatosan csökken. Igaz, az utóbbi időben tapasztalható némi elmozdulás pozitív irányba, köszönhetően a kínai kormányzat új, „egy család, két gyermek” politikájának¹⁴.

¹⁴ Bár az új politika távlati sikere nem garantált, kezdeti hatása mindenképp volt: 2016-ban az újszülöttek száma 18,5 millió volt, ami több mint 2 millióval magasabb a 2015-ös születésszámnál. A számok azonban még így is elmaradtak a politikai döntéshozók várakozásaitól.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

7. ábra: A japán, dél-koreai és kínai népesség éves növekedési üteme, 1961-2016 (százalék) *

Forrás: Világbank

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét pont jelöli)

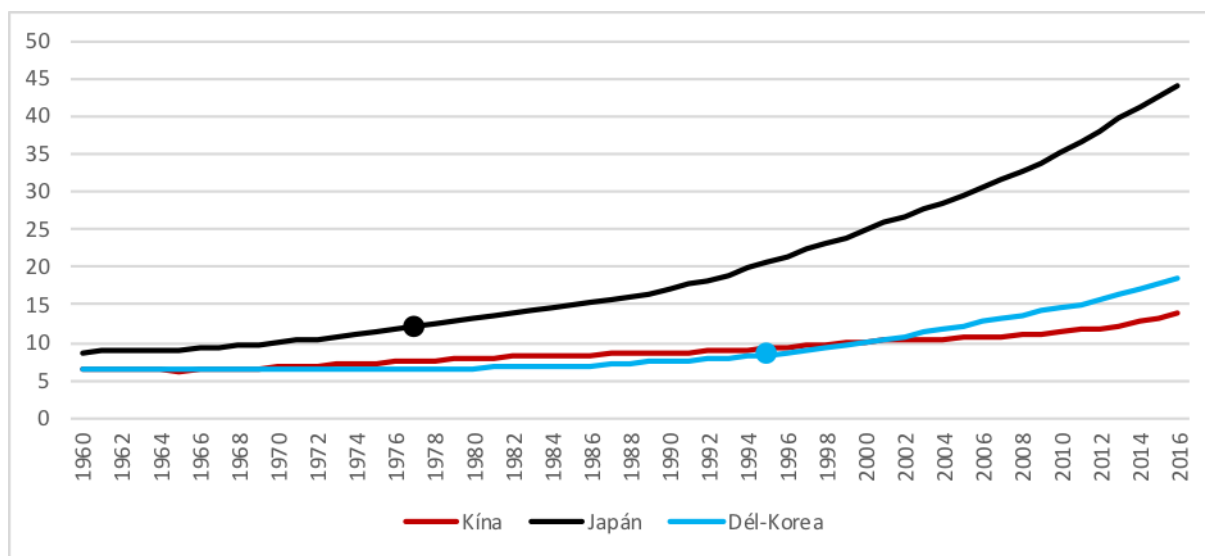
A fejlődés hajtóerejét boncolgató szakirodalom alapján azonban nem is a népesség növekedésének üteme, sokkal inkább a népesség kor szerinti eloszlása a meghatározó, Kelet-Ázsiában különösképp (lásd például Bloom et. al., 2000; Mason 2001; Aiyar et. al., 2013). Ebben a régióban ugyanis a gyors növekedés, a „gazdasági csoda” háttérét minden esetben a fiatal, növekvő számú munkaerő adta, e korszak azonban a régió több országa számára már véget ért, de Kína számára is a végéhez közeledik. Az előregedő társadalom tehát valóban közös kihívás mindhárom országban, annak ellenére, hogy azok eredője eltérő, hiszen Kínában mesterségesen idézték elő e helyzetet (az „egy család, egy gyermek modell” következménye ez a folyamat), míg Japánban és Koreában ez a fejlődés természetes velejárója volt. Jelen elemzésünknek ugyan nem része, de mindenféleképpen érdekes kérdés, hogy vajon a mesterséges korlátok nélkül is előállt volna ugyanez a helyzet Kína esetében. Véleményünk szerint a válasz igen, bár az „egy család egy gyermek” modell nélkül a jelenlegi szintet valószínűleg később érték volna el Kínában.

Az előregedés okai mellett annak szintje sem azonos Kína esetében a koreai vagy japán helyzettel: Kínában 2050 után áll csak elő az az állapot, hogy a társadalom negyedét a 65 felettek adják majd, míg Japánban már ma is ez a szomorú valóság, de Korea is hamarosan – a legutóbbi népszámlálás szerint a vártnál is gyorsabban –

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

szembenül e problémával. Az időskori függőségi ráta¹⁵ a jelenlegi adatok szerint, a három országot összehasonlítva, Kínában a legkedvezőbb és Japánban a legrosszabb – előbbi esetben 100 aktív korúra nagyjából 14 időskorú jut, utóbbi esetben 100 aktív korúra már közel 44. Igaz ugyanakkor, hogy ez az arányszám a kínainál kedvezőbb volt a magas jövedelmi sáv átlépésekor Japán (12%) és Korea (8,4%) esetében is (lásd a 8. ábrát). Kínában tehát a társadalom előregedése relatíve lassabban halad Japánhoz és Koreához képest, de az előregedés mértéke már ma is rosszabb, mint a másik két országban volt a fejlettség hasonló szakaszában, tehát 1977-ben illetve 1995-ben. A népességben belül a fiatakorúak (0–14 évesek) esetében is hasonló a helyzet, csak a tendencia épp csökkenő, azaz egyre kevesebb fiatal jut 100 aktív korúra: Kínában még 24,5, Koreában, már csupán 21,3, míg Japánban csak 18,7. Japán és Korea esetében azonban ez a mutató még jóval 30 fölött volt a magas jövedelmi sáv átlépésekor.

8. ábra: A japán, dél-koreai és kínai időskori függőségi ráta, 1960-2016 (százalék) *

Forrás: Világbank, saját számítás

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét jelöli)

A társadalom előregedése jellemzően két tendenciára – az alacsony születésszámra és a várható élettartam fokozatos emelkedésére – vezethető vissza, hiszen az alacsonyabb születésszám miatt a fiatal generáció az idősebb generációkhoz képest egyre kisebb létszámú, ennek következményeként a szülőképes korú nők jövőbeli létszáma is

¹⁵ Az időskori függőségi ráta az aktív korú (15–64 évesek) népességre jutó időskorúak (65 évesek és annál idősebbek) arányát mutatja.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a Japán és a dél-koreai példa tükrében

csökken, miközben a várható élettartam növekedése miatt az idősebb generációk tagjai tovább élnek.

A termékenységi ráta¹⁶ mindhárom országban igazolja a népesség jelentős fogyását és a társadalom elöregedését, Korea és Japán esetében különösen (lásd a 9. ábrát). E két országban a magas jövedelmű sávba való átlépéskor sem beszélhetünk népességnövekedésről, hiszen az értékek 2,1 alatt voltak már az azt megelőző években is (Japán esetében 1973-ban, Koreában 1982-ben volt utoljára 2,1 fölött a termékenységi ráta), azonban még így is jobban álltak, mint Kína ma. Kínában jelenleg 1,46 újszülött jut egy szülőképes korú nőre, amely hivatalosan még ugyan nem a legveszélyesebbnek vélt 1,3-as szint¹⁷, de sokkal inkább ahhoz közelít, mint a magas jövedelmi sávba átlépő Japán és Korea adott években produkált adataihoz. A születéskor várható élettartam alapján is hasonló következtetésre juthatunk mindhárom ország kapcsán (lásd a 10. ábrát). Kína esetében ez az adat (76 év) ugyan alacsonyabb Japán és koreai párjainál, azonban valamivel magasabb ugyanezen országoknak a magas jövedelmű sáv átlépésekor mutatott rátáinál. Ráadásul az egészségügyi ellátás színvonala Kínában folyamatosan fejlődik, így ezen a téren továbbra is fokozatos javulás várható.

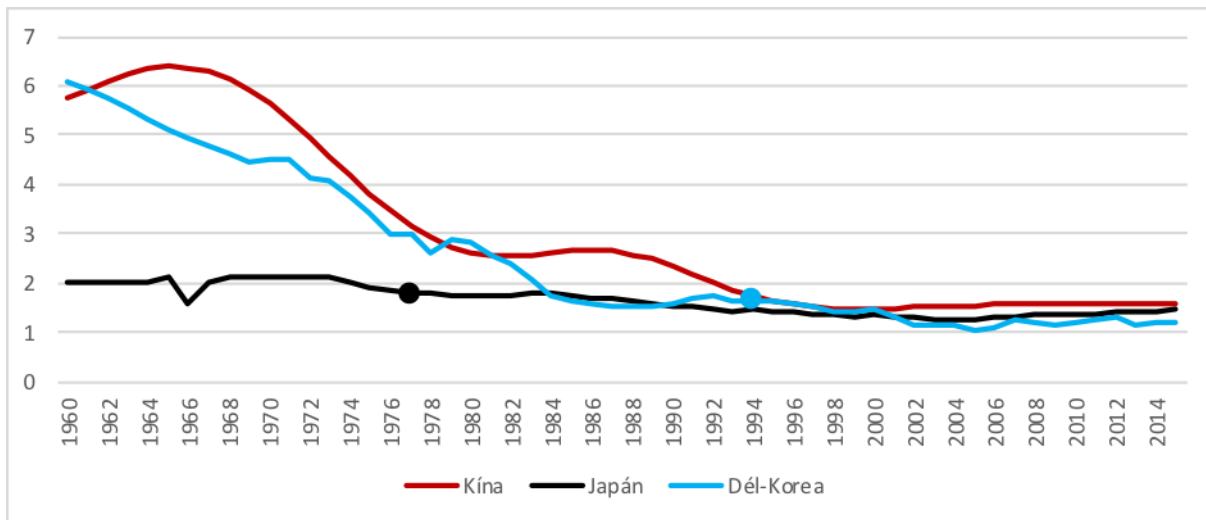
A fent leírtak tükrében már nem is meglepő, hogy a népességben belül az idősek növekvő és a fiatalkorúak csökkenő száma mellett a munkaerőpiac szempontjából releváns, 15–64 évesek létszáma is csökkenést mutat mindhárom országban. Kínában e csoport létszáma 2010 óta csökken, jelenleg a teljes populáció 72,2 százaléka aktív korú, Korea esetében 2012 óta beszélhetünk csökkenésről, miközben az arányszám is a kínaihoz hasonló, 72,9 százalék. Japánban a helyzet lényegesen előrehaladottabb: a 15-64 közöttiek aránya a teljes népességhez viszonyítva 1991 óta csökken, jelenleg 60,5 százalék.

¹⁶ A termékenységi ráta azt mutatja meg, hogy egy szülőképes korú nőre hány újszülött jutott az adott évben az adott országban.

¹⁷ Egy ország népessége akkor bővül, ha a teljes termékenységi arányszám értéke meghaladja a 2,1-et. A társadalom abban az esetben tudja újratermelni magát, ha a gyermekek száma pótolja a szülők nemzedékét. Ellenkező esetben fogy a népesség. Ha a termelékenységi ráta 1,3-nál alacsonyabb, a népesség gyors ütemű fogyása várható.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

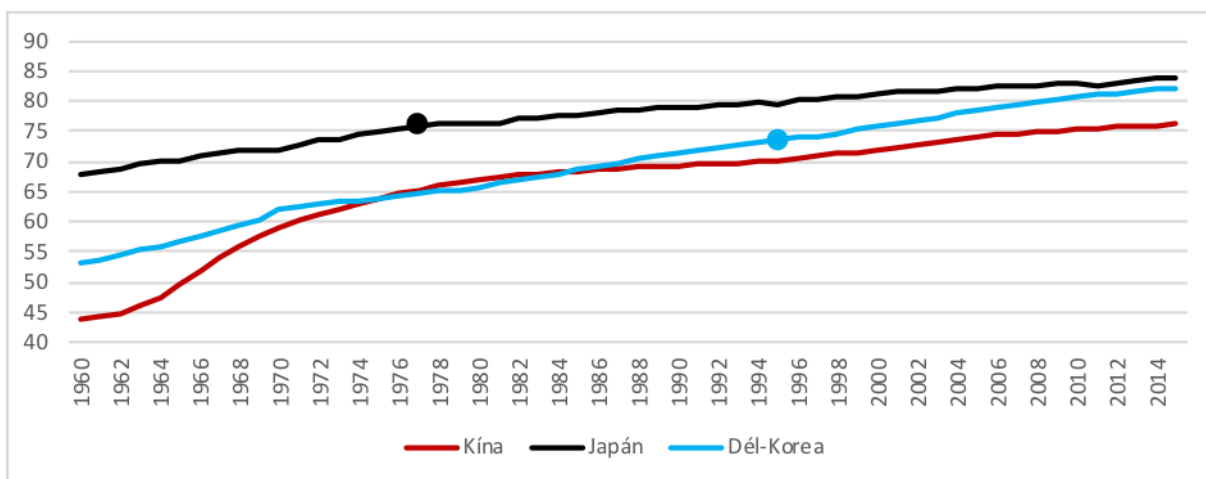
9. ábra: A japán, a dél-koreai és a kínai termékenységi ráta, 1960-2015 (százalék) *

Forrás: Világbank

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét pont jelöli)

10. ábra: A japán, a dél-koreai és a kínai születéskor várható élettartam, 1960-2015 (év) *

Forrás: Világbank

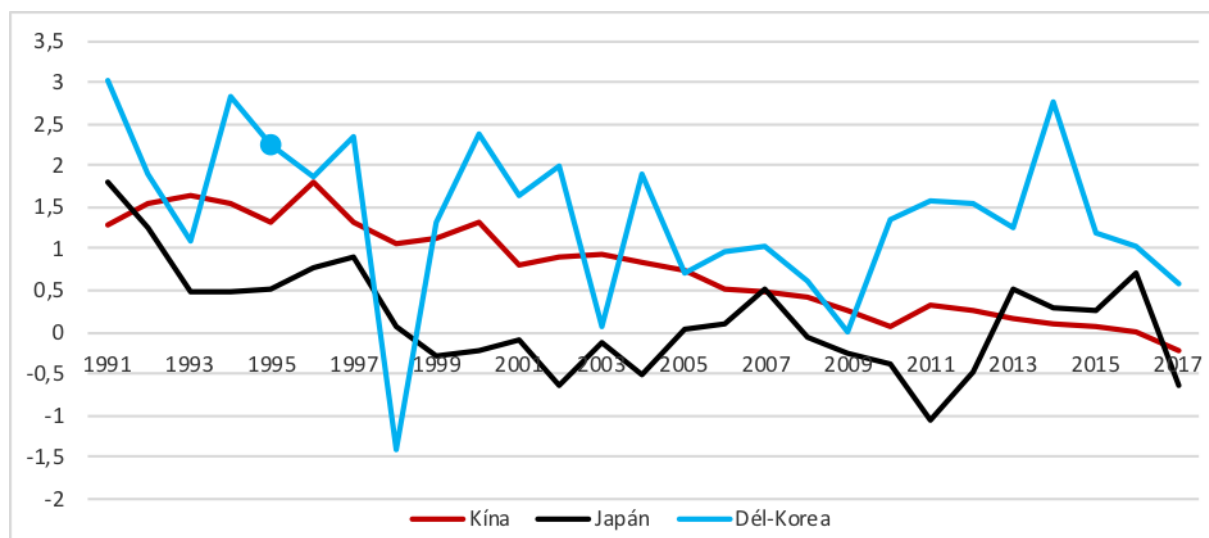
(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét pont jelöli)

A Nemzetközi Valutaalap becslései alapján az elkövetkező három évtizedben a munkaképes korúak száma Kelet-Ázsiában több százmillióval csökkenhet, Kína esetében ez megközelítőleg 170 millióval kevesebb munkavállalót jelent (Amaglobeli és Shi, 2016), amely jó eséllyel már a termelékenység növekedési ütemét is befolyásolhatja. A munkaerő folyamatos csökkenése tehát ismét mind a három országot érintő probléma: a munkaerő növekedésének üteme csak Koreában pozitív előjelű, bár ott sem jelentős, alig fél százalék, míg Kína és Japán esetében negatív (lásd a 11. ábrát). A probléma

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

megoldásában a munkaerő-piaci reformok kulcsfontosságúak, Japán és Korea például a női foglalkoztatottság növelésével – a gyermekgondozási intézmények bővítésével és a rugalmas foglalkoztatás előmozdításával párhuzamosan – próbálják orvosolni azt, ezen országokban ugyanis nagyon alacsony a női munkaerő részvételi aránya (50, illetve 52 százalék). Kínában ez az arányszám ugyan folyamatosan csökkenő, de még így is magasabb, 61 százalék. E szint jóval a fejlett országok mutatói felett van.

11. ábra: A japán, dél-koreai és kínai munkaerő növekedési üteme, 1991-2017 (százalék) *

Forrás: Világbank

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét pont jelöli)

A kínai munkaerőpiaci részvétel csökkenése kapcsán azonban meg kell jegyeznünk, hogy az nem kizárólag a népességcsökkenés eredménye, hanem befolyásolhatja például a felsőoktatás 1990-es években kezdődő gyors bővülése, a nők munkaerőpiacról való korábbi visszavonulása (lásd a fent említett, relatíve továbbra is magas, de csökkenő adatot), illetve a minden korcsoportban megfigyelhető munkaerőpiaci részvétel általános csökkenése is. A felsőoktatás bővülésével például a fiatal felnőttek ugyan később, de jobb képesítéssel, nagyobb tudással lépnek be a munkaerőpiacra és járulnak hozzá a jövőbeli termelékenység-növekedéshez és a magasabb bérekhez. Továbbá, e folyamat a munkaerő mobilitását is növelheti, amely pedig már a gazdasági hatékonyság növelésének lehetőségét is magában hordozza. Kína esetében az aktív korúak egy részének munkaerőpiaci inaktivitása – például a nők esetében – egyértelműen az utóbbi tíz-tizenöt év terméke, melyet a gazdasági jólét adott szintjének elérése tett lehetővé a

kínai családok számára, azaz Kína ebből a szempontból is Japán és Korea nyomdokaiban jár.

A kínai munkaerő mennyisége tehát távlatilag ugyan folyamatosan csökkeni fog, annak termelékenysége viszont mindeközben gyors ütemben növekszik, hiszen a humán tőke kínai felhalmozódása a fejlett gazdaságokéhoz közelít, nem is beszélve a Kínában is terjedő – és államilag is ösztökélt – robotizáció pozitív hatásairól. Kína e tekintetben igen előrelátó volt, és időben – de fokozatosan – kezdte meg az átállást az alacsony költségű munkaerőre alapozó stratégiáról előbb az imitációra, majd az innovációra alapozó stratégiára. Ez a kérdéskör azonban már átvezet minket a következő tényezőcsoport – az oktatás és innováció szerepének – vizsgálatára.

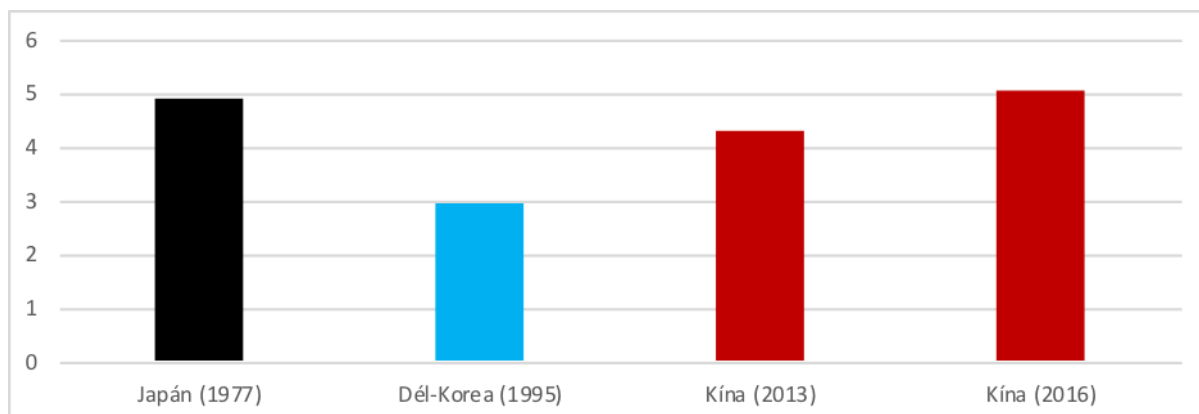
3.3. Az oktatás és innováció szerepe

A humán tőke és a közepes jövedelmi csapda fent boncolgatott összefüggései kapcsán a szakirodalom különbséget tesz a humán tőke mennyisége, minősége, a készségek illetve az oktatás típusa és az oktatáshoz való hozzáférés között. Eichengreen, Park és Shin (2014) vizsgálatai például azt mutatták ki, hogy a növekedés lassulása ritkábban fordul elő olyan országokban, ahol a népesség nagy része legalább középfokú végzettséggel rendelkezik. Hangsúlyozzák továbbá a „magas színvonalú humán tőke” szerepét (szemben a „gyenge színvonalúval”), mely – a képzett munkaerő révén – nélkülözhetetlen a magas hozzáadott értéket képviselő tevékenységekhez és a strukturális átalakítás sikeres menedzseléséhez is (lásd még Tho 2013, 110). Ugyanígy Flaaen, Ghani és Mishra (2013) illetve Jimenez, Nguyen és Patrinos (2012) is összefüggést látnak a közepes jövedelmi csapda elkerülése és a középfokú oktatás terjedése, mindezek következményeként pedig a középosztály erősödése között.

Az itt citált tanulmányok az előbbieket mellett alapvetően az oktatás és az azon keresztül elsajátított készségek minőségét tartják különösen fontosnak a csapda elkerülésében, így a mi vizsgálódásunk is e tényezőkre összpontosít. Glawe és Wagner (2017) munkájával összhangban tehát a közép- és felsőfokú oktatás elterjedtsége és a PISA-eredmények mentén hasonlítjuk össze a három kelet-ázsiai országot.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

12. ábra: Az oktatásra fordított japán, dél-koreai és kínai kiadások a GDP százalékában

Forrás: Világbank (Japán, Dél-Korea), Nemzeti Statisztikai Hivatal, Kína (2013), saját számítás (2016)

Az oktatásra fordított kormányzati kiadások (lásd a 12. ábrát) tekintetében Kína sokat lépett előre a 21. század kezdete óta: míg 1999-ben a GDP kevesebb, mint 2 százalékát költötték oktatásra, addig 2016-ban már 5 százalékát. Ha ezt összevetjük a Japánt és Koreát a magas jövedelmi sávba lépéskor jellemző adatokkal, megállapíthatjuk, hogy Kína – a fáziskésést figyelembe véve – nincs lemaradva hozzájuk képest. Sőt, nem beszélhetünk lemaradásról a kínai adatot a legfrissebb japán és koreai adatokkal összevetve sem, hiszen az OECD statisztikái szerint Japán ma GDP-jének 3,6, míg Korea 5,05 százalékát fordítja oktatásra.

Ami az oktatásban történő részvételt illeti, a beiratkozási arányok és végzettségi ráták¹⁸ Japánban és Koreában hagyományosan magasak, jellemzően az OECD-átlag felettiek. Ez azonban nem csak az elmúlt évekre igaz, hanem így volt a magas jövedelmű kategóriába kerülésük idején is. A hetvenes évek közepén Japánban és a kilencvenes évek közepén Koreában 90 százalék felett volt a középfokú oktatásba beiratkozottak száma, míg a felsőoktatásba beiratkozottaké Japánban közel 25, Koreában több mint 50 százalék volt (lásd a 4. táblázatot). Kína 2010-es adataival megközelíti ugyan a korábbi japán és koreai szinteket, de el nem éri azokat, a 2015-ös adatokat figyelembe véve azonban már láthatóan behozta a lemaradását kelet-ázsiai szomszédjaihoz képest. A

¹⁸ Annak érdekében, hogy azonos adatforrásból származó adatokat vethessünk össze, a három kelet-ázsiai ország közel azonos fejlettségi szintjeit figyelembe véve, a humán erőforrás minőségét jellemző iskolázottsági mutatókat tartalmazó Barro-Lee-féle adatbázis adatait használtuk az összehasonlításhoz a beiratkozási és végzettségi arányok esetében. Ebben az adatbázisban nem áll rendelkezésre adat minden évről, így Japán esetében az eddig használt 1977-es referenciaév helyett 1975-ös adatokat, míg Kína kapcsán 2010-es adatokat használunk az adatbázisból, lehetőség szerint kiegészítve azt a legfrissebb OECD adatokkal.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

felzárkózás 2010-ig ugyanakkor már nem ennyire egyértelmű a közép- és felsőfokú végzettség megszerzése esetében (lásd az 5. táblázatot).

4. táblázat: A japán, dél-koreai és kínai beiratkozási arányok, (százalék)

	Év	Általános iskola	Középfokú oktatás	Felsőfokú oktatás
	(a teljes népesség százalékában kifejezve)			
Japán	1975*	99	90,47	24,60
Dél-Korea	1995	95	96,00	52,00
Kína	2010	100	83,00	23,00
Kína (OECD)	2015	100	94,29 ¹⁹	43,39

Forrás: Barro-Lee Educational Attainment Dataset és OECD * 1977-es adat nem állt rendelkezésre

5. táblázat: A japán, a dél-koreai és a kínai végzettségi arányok, (százalék)

	Év	Korcsoport		Iskolázatlanok aránya	Legmagasabb iskolai végzettség					
					Általános iskola		Középfokú oktatás		Felsőfokú oktatás	
					teljes	befejezett	teljes	befejezett	teljes	befejezett
					(a 15 és 64 év közöttiek százalékában kifejezve)					
Japán	1975*	15	64	0,2	40,9	28,9	46,5	27,3	12,4	6,7
Dél-Korea	1995	15	64	2,7	12,4	11,9	60,7	45,9	24,1	12,9
Kína	2010	15	64	2,6	20,8	13,1	71,8	24,7	4,8	2,6

Forrás: Barro-Lee Educational Attainment Dataset és OECD * 1977-es adat nem állt rendelkezésre

Bár 2010-esnél frissebb, végzettségre vonatkozó kínai adat a tanulmány írásakor nem állt rendelkezésre, azt azonban a szerző saját tapasztalataira alapozva kijelenthetjük, hogy Kínában jelentős növekedés tapasztalható a közép- és felsőoktatás területén a 2010 óta eltelt években is. A Kínai Statisztikai Hivatal adatai szerint 2017-ben 8 millióan diplomáztak kínai egyetemeken, közel tízszer annyian, mint 1997-ben és közel kétszer annyian, mint tavaly az Egyesült Államokban. A friss diplomásokat pedig szinte azonnal fel is szívja a munkaerőpiac: több mint 90 százalékuk hat hónapon belül elhelyezkedik.

¹⁹ A középfokú oktatás kettéválk Kínában: a hatéves általános iskolai képzést követően a három vagy négy éven át tartó junior középiskolai képzés még kötelező, míg a hároméves szenior középiskola már nem az. Ennek ellenére a diákok közel 95 százaléka dönt úgy, hogy folytatja tanulmányait a tankötelezettség elérését követően. 2005-ben ez az arány még alig 40 százalékos volt.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

E jelentős növekedés mögött több tényező együttes jelenléte sejthető: a növekvő középosztály igényei, a gazdasági növekedés által támasztott követelmények éppúgy ebbe az irányba hatottak, mint az explicit módon a felsőoktatás szélesítését célzó kormányzati politikák. Ettől függetlenül, a közép- és felsőoktatásban végzettek aránya Kínában ma is elmarad a referenciaként használt koreai és japán adatoktól. Ennek egyik lehetséges magyarázata a 3.1-es alfejezetben már említett mezőgazdaságban foglalkoztatottak viszonylagosan magas aránya (27 százalék), ebben a szektorban ugyanis valószínűleg kevésbé van igény (közép- és) felsőfokú szakképesítésre. Távolról azonban az agrárszektorban dolgozók aránya csökkenni fog (lásd ismét a 3.1-es alfejezetet), ezzel párhuzamosan pedig várhatóan a közép- és felsőoktatásban végzettek aránya is tovább emelkedik majd.

Az oktatás során elsajátított készségek minőségét a PISA-felmérések²⁰ eredményei kapcsán kíséreljük meg összevetni a három országban. Tekintettel arra, hogy a PISA-eredmények esetében nem áll rendelkezésre korábbi adat (először 2000-ben készült ilyen felmérés, Kína pedig kezdetben nem is volt résztvevője a felmérésnek), így ott a legutóbbi felmérés adatait használjuk. Bár az előbbieknél fogva nem a megszokott referencia-adatokkal hasonlítjuk össze a jelenlegi kínai adatot, lemaradásról mégsem beszélhetünk, sőt: a 2015-ös adatok alapján Kína az OECD-átlag felett teljesít, a matematikai készségek tekintetében különösen jól szerepel, de a tudomány és olvasás kategóriák esetében is a japán és dél-koreai szint közelében van (lásd a 6. táblázatot). Hangsúlyozni szükséges ugyanakkor, hogy a PISA-eredmények jó eséllyel a valódinál pozitívabb képet festenek a kínai oktatás minőségéről. Mint minden, a PISA-felméréseken részt vevő országban, úgy itt is igaz, hogy a felmérésben részt vevő diákok nem feltétlenül reprezentálják az egész országot. Kínára ez már csak azért is különösen igaz, mert – az OECD engedélyével – a mintát a teljes ország helyett csupán néhány régióból választják ki²¹.

²⁰ Az OECD PISA-programja (Programme for International Student Assessment) a 15 éves diákok teljesítményének felmérése, amelyben a részt vevő országokban háromévente vizsgálják a diákok felkészültségét többek között a „való életre”, a munkaerőpiaci változásokra. A felmérés során minden országban kiválasztásra kerül egy olyan 4500–10 000 fős minta, amely a részt vevő országokban a 15 éves diákok teljes csoportját hivatott képviselni.

²¹ A legutóbbi, 2015-ös felmérés során Kína esetében a tartományi szintű főváros, Peking, az ugyancsak tartományi szintű Sanghaj, az ország keleti partján elhelyezkedő Csiangszu és a déli partvidéken található Kuangtung tartományból származott a minta. A korábbi, 2009-es és 2012-es felmérések

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

6. táblázat: A japán, a dél-koreai és a kínai PISA eredmények, 2015

	Tudomány	Olvasás	Matematika
<i>OECD átlag</i>	493	493	490
Japán	538	516	532
Dél-Korea	516	517	524
Kína	518	494	531

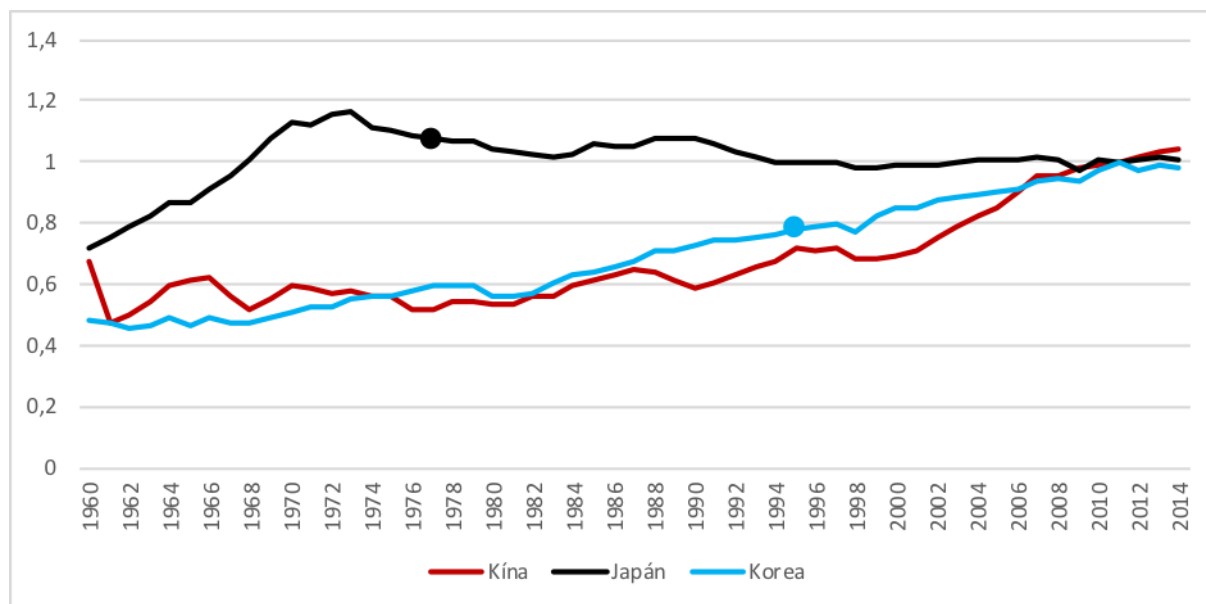
Forrás: OECD

A PISA-eredmények mellett az oktatási rendszer minősége mérhető még az oktatási intézmények nemzetközi elismertségével is, azaz például az egyetemek nemzetközi rangsorokban elfoglalt pozíciója is képet adhat a kelet-ázsiai (felső-) oktatás színvonaláról. Kína itt is relatíve jól teljesít: a „World University Rankings 2015-2016”-os rangsorában például két japán egyetem (University of Tokyo – 48., Kyoto University – 88.) és egy koreai (Seoul National University – 85.) mellett ott van két kínai egyetem is (Peking University-42., Tsinghua University – 47.) az első 100-ban.

Ahogy a korábbiakban is utaltunk rá, az oktatás elterjedtségén és a képzés minőségén túl a közepes jövedelmű csapdával foglalkozó szakirodalom kiemeli még az innováció szerepét is a csapda elkerülésében (Eichengreen et. al. 2013; Jayasooriya 2017, Glave és Wagner 2017). Zhuang, Vandenberg és Huang (2012) is arra a következtetésre jut, hogy a csapda elkerülése érdekében az innováció révén folyamatos ipari fejlesztésre van szükség, ily módon biztosítva az elmozdulást az alacsony költségűből a magas hozzáadott értékű gazdaság felé, melyhez a kedvező makrogazdasági és piaci környezet mellett az erős (kormányzati) innovációs ösztönzők is nélkülözhetetlenek. A kelet-ázsiai országok innovációs képességéről, az innováció és a gazdasági növekedés összefüggéseiről ugyanakkor könyvek és tanulmányok tucatjai szólnak, így a terjedelmi korlátok miatt – összhangban az említett szerzőkkel – ehelyütt csak a téma szempontjából releváns tényezők figyelembevételére szorítkozunk és a teljes tényezőtermelékenység, a kutatás-fejlesztési kiadások, valamint a csúcstechnológiai export alapján vonunk le következtetéseket.

alkalmával egyedül Sanghaj vett részt a felmérésben, tehát a kínai minta ugyan a legutóbbi felmérés esetében sem feltétlenül reprezentatív Kína egészére nézve, de mindenképp szélesebb, mint a megelőző felmérések idején volt.

13. ábra: A japán, a dél-koreai és a kínai teljes tényezőtermelékenység (TFP), 1960-2014 *

Forrás: University of Groningen, Penn World Table (* a magas jövedelmi sávba kerülés évét pont jelöli)

A technológiai fejlődést, innovációt a teljes tényezőtermelékenység (total factor productivity, TFP) is tükrözi²², mindemellett ez a közepes jövedelmi csapda egyik további fontos jellemző mutatója is. Az Eichengreen, Park és Shin (2012) által vizsgált országok növekedésében bekövetkezett lassulás mintegy 85 százalékát például a TFP növekedési ütemének csökkenése magyarázta, míg ugyanitt a munkaerő és a tőke csökkenése csak viszonylag kis szerepet játszott. Bulman, Eden és Nguyen (2014) továbbá Jitsuchon (2012) is arra a következtetésre jutott, hogy azok az országok, amelyek sikeresen elkerülték a közepes jövedelmű csapdát, viszonylag magas TFP növekedést mutattak, azaz az input-vezérelt növekedés helyett a TFP által vezérelt növekedés lehet a csapda-elkerülés kulcsa a közepes jövedelmű országokban (Tho, 2013).

A fentiek tükrében tehát érdemes tanulmányozni a teljes tényezőtermelékenység alakulását a vizsgált országokban. A Groningen Egyetem által kiszámolt és gyűjtött TFP adatok szerint (lásd a 14. ábrát) például Korea esetében egyértelműen igazolhatók a fenti állítások, mivel a TFP a magas jövedelmi sáv átlépését megelőzően is folyamatos

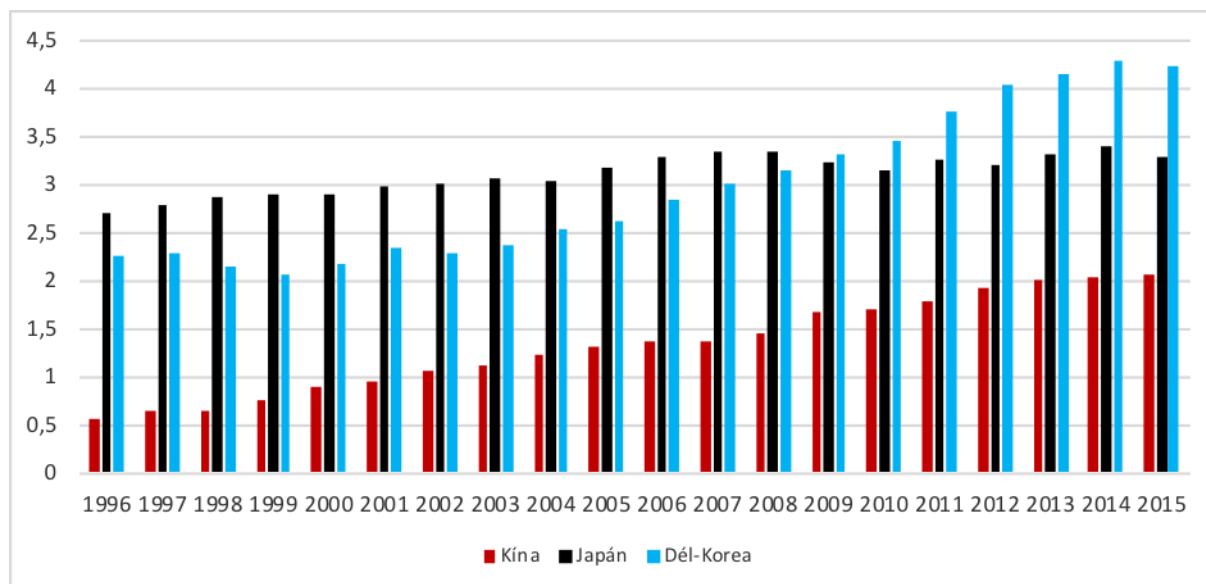
²² A teljes tényezőtermelékenység (total factor productivity, TFP) a termelési folyamat összes ráfordításának hatékonyságát méri, növekedése mögött általában technológiai innováció vagy fejlesztés áll.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

növekedést mutatott. A növekedés a kínai TFP esetében is adott az utóbbi évtizedekben, ennek alapján tehát várhatóan Kína is képes lesz elkerülni a közepes jövedelmű csapdát és tovább léphet a magas jövedelmű országok csoportjába²³. Érdekes ugyanakkor, hogy Japán kissé kilóg ebből az elemzési keretből, mivel a magas jövedelmi sáv átlépését megelőző négy évben a TFP csökkenést mutatott, mely egészen a nyolcvanas évek közepéig tartott, s az utóbbi időben is jellemzően stagnál.

A TFP növekedést erősen befolyásoló K+F ráfordítások is a közepes jövedelmi csapda szakirodalmának visszatérő és meghatározó elemei: hol a TFP kapcsán, hol attól függetlenül említik azt, mint a csapda egyik meghatározó tényezőjét (a szakirodalom alapján minél magasabb a K+F ráfordítás, annál valószínűbb a csapda-elkerülés). A Világbank adatainak felhasználásával készített ábra (14. ábra) a K+F ráfordításokat mutatja a GDP százalékában mindhárom kelet-ázsiai országban. Az adatok alapján megállapítható, hogy Kína eredményei – bár sokkal jobbak a közepes jövedelmű csapdában lévő latin-amerikai és délkelet-ázsiai országokénál – egyelőre elmaradnak a japán és koreai szintektől. Igaz, e két országban a K+F ráfordítás hagyományosan magas, még a fejlett országokhoz képest is.

14. ábra: A japán, dél-koreai és kínai K+F kiadások a GDP százalékában, 1996-2016

Forrás: Világbank

²³ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az általunk használt TFP-adatbázis az optimistábbak közül való, főként Kínára nézve, így ez az eredmény inkább csak feltételezés, mint egyértelmű következtetés.

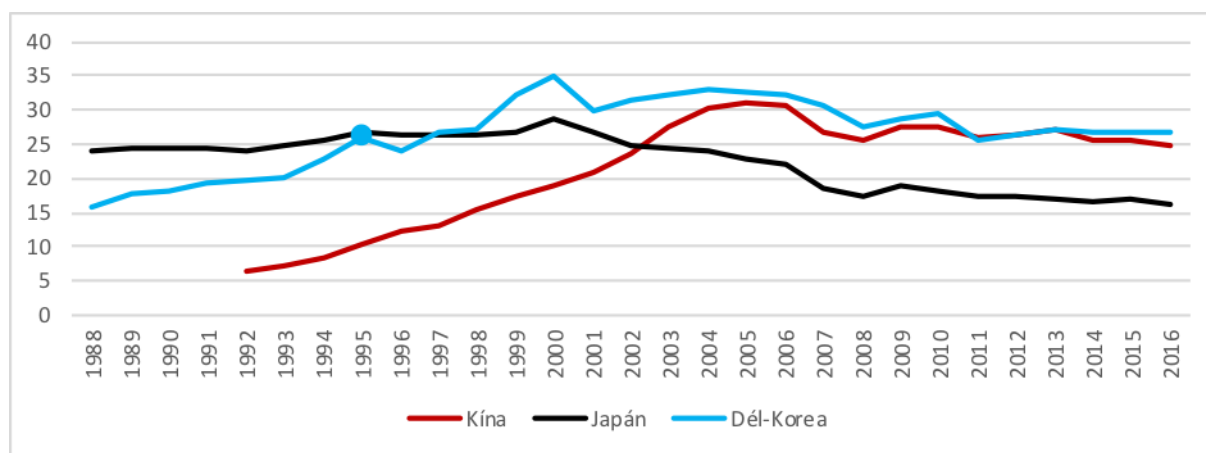
Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

A kínai lemaradást sugalló képet tehát árnyalja, hogy a kínai adat alig fél százalékkal marad el az Egyesült Államokétól, míg közel azonos szinten van az Európai Unió, Ausztrália vagy Szingapúr GDP-arányos ráfordításaival.

Végezetül érdemes megnézni a három kelet-ázsiai ország magas-technológiájú exportját is. Ahogy a 3.1-es alfejezetben már utaltunk rá, minél diverzifikáltabb az export, minél szofisztikáltabb termékeket exportál egy ország, annál nagyobb a fejlődés valószínűsége. Eichengreen, Park és Shin (2014) elemzése szerint a csúcstechnológiájú termékeket előállító országok között ritkábban tapasztalható növekedési lassulást, de Felipe, Abdon és Kumar (2012) is arra jutottak, hogy a csapdát elkerülő országok jellemzően relatíve diverzifikáltabb, kifinomultabb exportkosárral rendelkeztek. A japán referenciaévről ugyan nem áll rendelkezésre adat, de a koreai referenciaértéket Kína már a 2010-es évek elején megközelítette, Japánt pedig már az évezred elején le is előzte.

Ezt az adatot is érdemes ugyanakkor fenntartásokkal kezelni, mivel Kínában a csúcstechnológiai iparágakban viszonylag alacsony a hazai hozzáadott érték és a kínai csúcstechnológiai export sok esetben a Kínában megtelepült külföldi tulajdonú vállalatoktól származik. Igaz, ebben az esetben is van előrelépés az utóbbi években, mióta a kínai csúcstechnológiai termékek – pl. Huawei, Xiaomi, ... – egyre nagyobb számban vannak jelen a világpiacon.

15. ábra: A japán, a dél-koreai és a kínai magas technológiájú export a feldolgozóipari export százalékában, 1988-2016 *

Forrás: Világbank, saját számítás

(* a magas jövedelmi sávba kerülés évét jelöli)

4. Összegzés

A fentiekben három tényezőcsoport – (1) a strukturális átalakulás sajátosságai; (2) a demográfiai jellemzők; valamint (3) az oktatás és innováció szerepe – mentén, japán és koreai fejlődési párhuzamok felhasználásával tekintettük át Kína felzárkózásának esélyeit és kilátásait a közepes jövedelmi csapda elkerülésére. A jelenlegi kínai adatokat lehetőség szerint az 1977-es japán és az 1995-ös dél-koreai adatokkal hasonlítottuk össze, tekintettel arra, hogy a két ország ezekben az években vált felső-közepesből magas jövedelmű országgá. A referenciaévek mellett azonban összevetettük egymással a legfrissebb japán, koreai és kínai adatokat is, hogy ily módon kaphassunk teljesebb képet Kína lemaradásáról, illetve annak mértékéről a két fejlett kelet-ázsiai országhoz képest.

A 3.1-es alfejezetben a strukturális átalakulás sajátosságai kapcsán megvizsgáltuk a gazdaság szerkezetét, az egyes szektorok súlyát, az export szerepét és diverzifikáltságát, a fogyasztás és beruházások GDP-arányát, továbbá a megtakarításokat, az államadósságot és a tőkebeáramlást. Míg Japán és Dél-Korea esetében a folyamatos gazdasági növekedéshez szükséges termelékenység-növekedést elsősorban az innováció és az új technológiák szolgáltatták, addig a nagy növekedési hullámot, a kínai gazdasági csodát a strukturális átalakulás táplálta: a termelési tényezők és beruházások újraelosztása, például a munkaerő átirányítása az alacsony-termelékenységű szektorokból a magas-termelékenységűbe, de strukturális átalakulás hivatott úrrá lenni a kínai gazdaság mai problémáin is. Az alfejezetben elemzett adatok és folyamatok alapján megállapítható, hogy *Kínában még folyamatban van – és előreláthatóan még jó darabig folyamatban is lesz – e strukturális átalakulás, amely tehát Japán és Korea esetében már nagyrészt lezárult, mire ezen országok átléptek a magas jövedelmű tartományba.*

Megjegyzendő továbbá, hogy a *japán és a koreai gazdaság a küszöbérték átlépését megelőző három évben gyorsuló ütemben nőtt, míg Kínát lassuló – igaz az elmúlt években talán stabilizálódó – növekedési ütem jellemzi 2007 óta (lásd a 2. ábrát), ahol különösebb kitörési potenciál – vagy erre vonatkozó kormányzati szándék – sem mutatkozik*²⁴. Az

²⁴ A kínai vezetés az elmúlt években „új normáról”, azaz új típusú növekedési célokról beszél, jelezve, hogy a hagyományos kínai növekedési modell már nem fenntartható, a kétszámjegyű növekedés a múlté, a

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

alfejezetben említett tényezők összevetésekor ugyanakkor nem rajzolódik ki olyan mértékű hasonlóság – de jelentős eltérés sem – a magas jövedelmi tartományba fellépő 1977-es Japán, 1995-ös Korea és napjaink Kínája között, amelyek alapján egyértelműen következtetni lehetne a kínai fejlődés közepes jövedelmű csapdában való megrekedésre vagy éppen továbbhaladására.

A 3.2-es fejezetben, a demográfiai jellemzők esetében a népességnövekedés mértéke mellett a népesség kor szerinti eloszlása, az időskori függőségi ráta, a termékenységi ráta, a születéskor várható élettartam, a munkaerő növekedési üteme és az aktivitási arány került vizsgálódásunk fókuszába. Az alfejezet megállapításait összegezve arra juthatunk, hogy *Kína – bár gazdasági fejlettségét tekintve még sok szempontból nincs velük azonos szinten – demográfiai értelemben Koreával és Japánnal mozog együtt, igaz számos különbség is mutatkozik. Közös probléma például mindhárom országban az elöregedés, de annak természete eltérő: Kínában mesterségesen idézték elő (egy család, egy gyermek modell), míg Japánban és Koreában ez a fejlődés természetes velejárója volt. Az elöregedés szintje sem azonos: Kínában 2050 után áll csak elő az az állapot, hogy a társadalom negyedét a 65 felettiiek adják, míg Japánban már ma is ez a helyzet, de rövidesen Korea is szembesül e problémával. A munkaerő csökkenése is közös kihívás, Kínában e mögött azonban nem minden esetben a népességcsökkenés áll, hanem abban a felsőoktatás bővülése és a gazdasági jólét terjedése is szerepet játszik. A kínai munkaerő mennyisége tehát távlatilag ugyan folyamatosan csökkeni fog, annak termelékenysége viszont mindeközben gyors ütemben növekszik, tovább táplálva ezáltal a kínai fejlődés motorját.* E tényezőcsoport alapján tehát Kína esélye a közepes jövedelmi csapda elkerülésére összességében inkább pozitív.

Az oktatás és innováció tényezőit taglaló 3.3-as alfejezet a PISA eredmények, a közép- és felsőoktatási mutatószámok, valamint a kutatás-fejlesztési kiadások, a teljes tényezőtermelékenység és a csúcstechnológiai export alapján hasonlította össze Kína mai fejlődését a japán és koreai referencia-időszakokéval. Az oktatás kapcsán tett megállapításokat összegezve kijelenthető, hogy *Kína folyamatosan és sokat tesz az*

növekedés lassulása pedig nem a kínai gazdaság gyengését jelzi, hanem az valójában a folyamatban lévő strukturális átalakulás kísérőjelensége. Az új norma éppen ezért a 6-6,5-7 százalékos körüli növekedési ütem.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

oktatáshoz való hozzáférés és az oktatás minőségének javítása érdekében, s bár még nem minden tekintetben érte utol Japánt és Koreát ezen a területen, de jó úton halad.

A két fejlett kelet-ázsiai ország referenciapontként használt éveit és a szakirodalom megállapításait alapul véve *Kína jó eséllyel képes lesz biztosítani – sőt, bővíteni is – a további fejlődéshez szükséges humán tőkét.* Az innováció terén még ennél is jobb a helyzet: a kínai lemaradás csak minimális. *A teljes tényezőtermelékenységre vonatkozó adat Kína kapcsán – a magas jövedelmi sáv átlépésekor jellemző japán és koreai adattal való összehasonlításban – biztató, így – a szakirodalom megállapításai alapján – Kína jó eséllyel valóban elkerülheti a közepes jövedelmi csapdát.* Ezt erősíti a TFP-növekedést is meghatározó GDP-arányos K+F ráfordítások helyzete is, mely ugyan elmarad a koreai és japán szintektől, de folyamatosan növekszik, miközben már ma is könnyedén felveszi a versenyt más fejlett országokéval. Hasonlóan pozitív, a csapda elkerülését valószínűsítő kép rajzolódott ki a magas-technológiájú export mutatók összevetése kapcsán is.

Összességében tehát Kína – eddigi eredményei és a már megkezdett strukturális átalakulás révén – valószínűleg képes lesz elkerülni a közepes jövedelmű országok csapdáját és várhatóan 7-8 éven belül átkerül a magas jövedelmű országok csoportjába. További kérdés azonban, hogy Kína vajon képes lesz-e elkerülni azt a „csapda utáni csapdahelyzetet”, melybe Japán és Dél-Korea már magas jövedelmű országgént került. A stagnálás, negatív növekedés és a defláció, mely Japánt negyedszázada sújtja, s amely Koreát is egyre inkább fenyegeti, ugyanis valójában nem sokban különbözik a közepes jövedelmű országok alapproblémáitól: *a növekedés e fejlett kelet-ázsiai országokban is kifulladt, a fejlődés megrekedt s a probléma orvoslására hozott gazdaságpolitikai és intézményi reformok vagy hatástalannak bizonyultak, vagy csupán időlegesen és minimálisan adtak lendületet a gazdaságnak.*

Az egyik legfőbb különbség talán az, hogy míg a közepes jövedelmi csapda elkerülésére pár pozitív példa, s ezáltal néhány potenciális „recept” is kínálkozik, addig a „magas jövedelmű országok csapdahelyzete” sok szempontból feltáratlan terület, így nehéz megbecsülni, mely szektorok, milyen jellegű gazdaságpolitikai döntések játszhatnak fontos szerepet a csapda elkerülésében, vagy az abból való kikerülésben. *A magas jövedelmi csapdahelyzet jelen tanulmány alapján leginkább a lassuló növekedéssel, elöregedő társadalommal, növekvő egyenlőtlenségekkel és az innovációs potenciál*

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

visszaesésével jellemezhető, s a legtöbb esetben polarizált társadalmat, politikai feszültségeket eredményez, melyek feloldása komoly kihívás elé állítja az érintett kormányzatokat.

Kína azonban egyelőre haszonélvezője a fenti folyamatoknak, hiszen míg a magas jövedelmű országok lemaradnak például az innováció terén, addig ő folyamatosan halad felfelé a globális értékláncok mentén. A kínai gazdaság az elmúlt évek során valóban mélyreható változásokon ment keresztül, céljait és szerkezetét tekintve egyaránt. A Xi Jinping elnök által a 2016 és 2020 közötti fejlesztési célok kapcsán felvetett „innovatív, összehangolt, zöld, és nyitott” fejlődési út nem csupán a jelenlegi kínai gazdasági problémákra reflektál, hanem a hosszú távú fejlődéshez vezető utat is lefekteti. Bár az évek óta fokozatosan bevezetésre kerülő strukturális reformok eredményeit nem látjuk azonnal, hatásuk távlatilag mindenképpen növeli az ország gazdasági fejlődésének minőségét. A konkrét gazdaságpolitikai intézkedések mellett az innováció-vezérelt fejlődés, az adminisztratív eljárások egyszerűsítése vagy épp a korrupció elleni küzdelem és a jogállamiság érdekében tett lépések mind hozzájárulnak egy olyan rendszer létrehozásához, amely biztosíthatja Kína tartós és hosszú távon is fenntartható gazdasági fejlődését.

A kínai növekedés világbanki várakozások szerint 2018-ban 6,4 százalékra csökken, és az azt követő években is ezen a szinten marad majd. Ezzel Kína fejlődése továbbra is a világátlag kétszerese és a fejlett országok várható növekedési ütemének többszöröse. A világbanki becslés nagyjából egybevág a kínai kormányzat elképzeléseivel is, hiszen az új növekedési normát hosszútávon 6-6,5 százalék körül határozták meg, s ez a szint jó eséllyel valóban tartható is lesz.

Legalábbis egy darabig. Kína ugyanis – bár jelenleg felső-közepes jövedelmű ország, mely éppen csak a magas jövedelmi szint ajtaján kopogtat – sok szempontból már ma is osztozik a magas jövedelmi csapda fent sorolt attribútumaiban.

Irodalomjegyzék

- Agénor, P.-R. – Canuto, O. (2015): Middle-Income Growth Traps. *Research in Economics*, 69(4), pp. 641–660.
- Aiyar, S. – Duval, R. – Puy, D. – Wu, Y. – Zhang, L. (2013): Growth Slowdowns and the Middle-Income Trap. IMF Working Paper 13/71
- Amaglobeli, S. – Shi, W. (2016): How to Assess Fiscal Implications of Demographic Shifts: A Granular Approach. IMF Fiscal Policy Notes Nr. 2, International Monetary Fund
- Amsden, A. (1989): *Asia's Next Giant. South Korea and Late Industrialization*. Oxford University Press, New York.
- Barro, R. J. (2016): Economic Growth and Convergence, Applied Especially to China. NBER Working Paper No. 21872. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Bloom, D. – Canning, D. – Malaney, P. (2000): Demographic Change and Economic Growth in Asia. *Population and Development Review*, Vol. 26, pp. 257–290.
- Bod Péter Ákos (2015): Átmeneti ütemvesztés vagy a "közepes jövedelem csapdája" - kommentár a magyar gazdaságfejlesztési teendőkhöz. In: *Gazdaság és pénzügy* (ISSN: 2415-8909) 2: (1) pp. 2-17.
- Bulman, D. – Eden, M. – Nguyen, H. (2014): Transitioning from Low-Income Growth to High-Income Growth – Is There a Middle Income Trap? Policy Research Working Paper No. 7104. Washington, DC: World Bank.
- Chenery, H. B. – Taylor, L. (1968): Development patterns: Among countries and over time. *Review of Economics and Statistics*, 50(4), pp. 391-341.
- Dabús, C. – Tohmé, F. – Carabello, M. A. (2016): A Middle Income Trap in a Small Open Economy: Modeling the Argentinian Case. *Economic Modeling*, 53, pp. 436-444.
- Didier, T. - Ayhan Kose, M. - Ohnsorge, F. - Ye, L. S. (2016): Slowdown in Emerging Markets: Rough Patch or Prolonged Weakness? Centre for Applied Macroeconomic Analysis, Australian National University, CAMA Working Paper, 1/2016.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

- Eichengreen, B. – Park, D. – Shin, K (2011): When fast growing economies slow down: International evidence and implications for China.' Technical Report, National Bureau of Economic Research, NBER Working Paper 16919, <http://www.nber.org/papers/w16919>
- Eichengreen, B. – Park, D. – Shin, K. (2013): Growth slowdowns redux: new evidence on the middle-income trap. National Bureau of Economic Research, NBER Working Paper 18673, <http://www.nber.org/papers/w18673>
- Felipe, J. – Abdon, A. – Kumar, U. (2012): Tracking the Middle-income Trap: What Is It, Who Is in It, and Why? Levy Economics Institute Working Paper No. 715
- Flaen, A. – Ghani, E. – Mishra, S. (2013): How to Avoid Middle Income Traps? Evidence from Malaysia. Policy Research Working Paper Series 6427. Washington, DC: World Bank.
- Gill, I. – Kharas, H. (2007): An East Asian Renaissance. Washington, DC: The World Bank.
- Glave, L. – Wagner, H. (2017): The People's Republic of China in the middle-income trap? ADBI Working Paper No. 749
- Holz, C. A. (2004): China's Reform Period Economic Growth: Why Angus Maddison Got It Wrong and What That Means. Mimeo, Hong Kong University of Science and Technology / Asia-Pacific Research Center at Stanford University
- Im, F. G. – Rosenblatt, D. (2015): Middle-Income Traps: A Conceptual and Empirical Survey. Journal of International Commerce, Economies and Policy 6(3), pp. 1–39.
- Jankowska, A. – Nagengast, A. – Pere, J. R. (2012): The Product Space and the Middle-Income Trap: Comparing Asian and Latin American Experiences. OECD Working Paper No. 311. Paris: OECD.
- Jayasooriya, S. P. (2017): Growth slowdowns, middle-income trap, and demographic profile in South Asia. ADBI Working Paper No. 736
- Jimenez, E. – Nguyen, V. – Patrinos, H. A. (2012): Stuck in the Middle? Human Capital Development and Economic Growth in Malaysia and Thailand. World Bank Policy Research Working Paper No. 6283. Washington, DC: World Bank.

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

- Jitsuchon, S. (2012): Thailand in a Middle-Income Trap. *TDRI Quarterly Review* 27(2), pp. 13–20.
- Johnson, C. (1982): *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925– 1975*. Stanford University Press, Stanford.
- Kaldor, N. (1967): *Strategic Factors in Economic Development*. New York State School of Industrial and Labor Relations. Cornell University.
- Kharas, H. – Kohli, H. (2011): What is the middle income trap, why do countries fall into it, and how can it be avoided? *Global Journal of Emerging Market Economies* 3(3), pp. 281–289.
- Kimura, F. (2009): *Japan's Model of Economic Development - Relevant and Nonrelevant Elements for Developing Economies*. UNI-WIDER Research Paper No. 2009/22
- Krugman, P. (1994): The myth of Asia's miracle, *Foreign Affairs, Council on Foreign Relations*, Nov/Dec 1994, 73/6
- Kuznets, S. (1966): *Modern Economic Growth*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kuznets S. (1971): *Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kuznets, S. (1973): *Modern economic growth: Findings and reflections*. *The American Economic Review*, Vol. 63, No. 3., pp. 247-258.
- Kuznets, P. W. (1988): *An East Asian Model of Economic Development: Japan, Taiwan, and South Korea*. *Economic Development and Cultural Change*. 36, no. S3, pp 11-43.
- Lewis, A. (1955): *The Theory of Economic Growth*. Homewood, IL: Irwin.
- Losoncz Miklós (2017): A növekedési pályaváltás és a gazdasági kormányzás dilemmái Kínában. *Hitelintézeti Szemle*, 16. évf., Különszám, 2017. január, pp 21–49.
- Maddison, A. (2007): *Chinese Economic Performance in the Long Run: 960-2030 AD*. OECD Development Centre Studies, second edition edition (December 13, 2007)
- Mason, A. (2001): *Population, Capital, and Labor, Population Change and Economic Development in East Asia: Challenges Met, Opportunities Seized*, Andrew Mason, ed. (Stanford: Stanford University Press).

Szunomár Ágnes: Gazdasági csodák / gazdasági csapdák - Kínai növekedési kilátások a japán és a dél-koreai példa tükrében

- Muraközy L. (2016): A japán rejtély – Útteremtő csodák és végzetes zsákutcák. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ohno, K. (2010): Avoiding the middle income trap: Renovating industrial policy formulation in vietnam. ASEAN Economic Bulletin 26(1), pp. 25–43.
- Rostow, W. W. (1959): The Stages of Economic Growth. Economic History Review 12(1), pp 1-16.
- Szalavetz A. (2010): Elméleti polémiák a kínai modernizáció néhány kérdése kapcsán. Külgazdaság, 54(7-8), pp. 40-56.
- Székely-Doby A. (2017): A kínai fejlesztő állam kihívásai. Közgazdasági Szemle, 64. évf. 6. sz. 2017. június, pp 630–649.
- Tho, T. V. (2013): The Middle-Income Trap: Issues for Members of the Association of Southeast Asian Nations. ADB Working Paper No. 421. Manila: Asian Development Bank.
- Yusuf, S. – Nabeshima, - K. (2009): Can Malaysia Escape The Middle-Income Trap: A Strategy For Penang. World Bank Policy Research Working Paper No. 4971
- Zhuang, J. - Vandenberg, P. – Huang, Y. (2012): Growing Beyond the Low Cost Advantage: How the People’s Republic of China can avoid the Middle Income Trap. Manila: Asian Development Bank.
- Wade, R. (1990): Governing the market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization. Princeton University Press, Princeton
- White, G. (1988): Developmental States in East-Asia. The Macmillan Press, London